

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ДРАЧУК ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

Допускається до захисту:
завідувач кафедри історії України
та спеціальних галузей
історичної науки,
д.і.н., професор
_____ Темірова Н. Р.
« ____ » _____ 2021 р.

**ЖІНОЧА МЕМУАРИСТИКА ПРО «ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ»
ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Кваліфікаційна (бакалаврська) робота

Науковий керівник:

Отземко О.В., доцент кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичної науки,
к.і.н., доцент

Оцінка: ____ / ____ / ____

(бали за шкалою ECTS/за національною шкалою)

Голова ЕК:

Вінниця – 2021

Драчук Ю. О. Жіноча мемуаристика про «вікно можливостей» часів революції 1917–1921 рр. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Історія та археологія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця 2021.

В роботі проаналізовано мемуаристику жінок учасниць та очевидиць Української національної революції 1917–1921 рр. Визначено, що вивчення мемуарів має особливе значення, зважаючи, на те, що спогади показують моделі поведінки жінок в революційному вирі, їхнє особисте ставлення до революції, варіанти сприйняття ними революції, як можливості самореалізації (або ні). Дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та комплексності, застосовано методи аналізу та синтезу, узагальнення, історико-генетичний, історико-порівняльний, біографічний, хронологічний.

Ключові слова: мемуари, жінки, жіноча історія, Українська національна революція.

61 с., Бібліограф.: 73 найм.

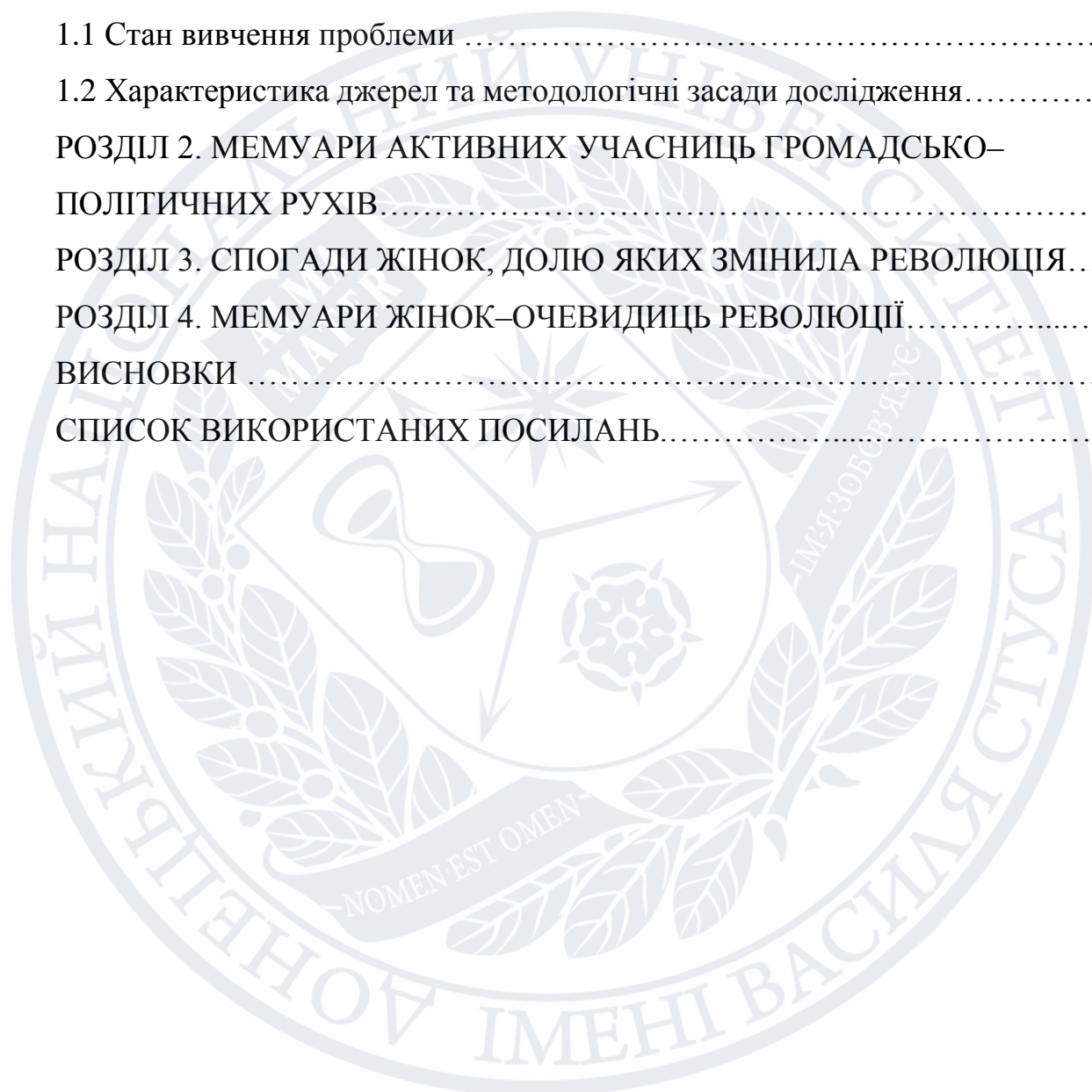
Drachuk Y. O. Women's memoirs about the «window of opportunity» during the revolution of 1917–1921. Specialty 032 «History and Archeology», EP «History and Archeology». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2021.

The paper analyzes the memoirs of contemporary women of the Ukrainian national revolution of 1917–1921. They determined that the study of memoirs is of particular importance, given, that memoirs show models of behavior of women in the revolutionary storm, their personal attitude to the revolution and options for their perception of the revolution as a possibility of self-realization (or not). The study is based on the principles of historicist, objectivity and complexity, applied methods of analysis and synthesis, generalization, historical-genetic, historical-comparative, biographical, chronological.

Keywords: memoirs, woman, women's history, Ukrainian national revolution, 61 p., Bibliography: 73 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1 Стан вивчення проблеми	7
1.2 Характеристика джерел та методологічні засади дослідження.....	16
РОЗДІЛ 2. МЕМУАРИ АКТИВНИХ УЧАСНИЦЬ ГРОМАДСЬКО– ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ.....	24
РОЗДІЛ 3. СПОГАДИ ЖІНОК, ДОЛЮ ЯКИХ ЗМІНИЛА РЕВОЛЮЦІЯ.....	34
РОЗДІЛ 4. МЕМУАРИ ЖІНОК–ОЧЕВИДИЦЬ РЕВОЛЮЦІЇ.....	41
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ.....	55

ВСТУП

Актуальність. Період Української національно–демократичної революції 1917–1921 рр. характеризується значною політичною, культурною, військовою діяльністю українських національних сил, спрямованою на побудову самостійної держави. Водночас, на території України діяли різні сили, які намагалися реалізувати свої політичні програми різними засобами, в тому числі військовими.

Наукова література майже на сто відсотків досліджує та вивчає революцію в чоловічому виконанні. Але варто пам'ятати і про жінок, які також були її учасницями, захищаючи свої переконання та інтереси. Жіноцтво було на рівні з чоловіками у побудові держави, створенні організацій, роботі на керівних посадах тощо. І у подальшому саме цей індивідуальний та неповторний досвід жінки описали у своїх спогадах, що дають нам унікальну інформацію про революційні роки, особливо зважаючи на розмаїття політичних поглядів і неоднозначність ставлення до революційних подій. Усе це дасть змогу по–іншому, не з традиційного, чоловічого, боку поглянути на події вітчизняної історії.

Об'єкт дослідження: мемуари жінок учасниць та очевидиць революційних подій 1917–1921 рр.

Предмет дослідження: інформаційний потенціал жіночої мемуаристики щодо відтворення моделей поведінки жінок в революційних подіях 1917–1921 рр., варіантів сприйняття ними революції, як можливості самореалізації (або ні).

Мета дослідження: дати характеристику інформаційного потенціалу жіночої мемуаристики щодо відтворення моделей поведінки жінок в революційних подіях 1917–1921 рр.

Завдання дослідження:

- з'ясувати стан вивчення проблеми, обраної для дослідження;

- розкрити інформаційний потенціал мемуарів жінок – активних учасниць громадсько–політичних рухів щодо їх сприйняття революції та ставлення до державного будівництва під час революції;
- проаналізувати спогади представниць пересічного жіноцтва стосовно віддзеркалення можливостей самореалізації, які відкрилися у революційні роки;
- дослідити інформаційні можливості мемуарів жінок–очевидиць, як свідчень, що відбивають різне ставлення до революційних подій.

Хронологічні рамки дослідження: 1917–1921 рр. – період Української національної революції.

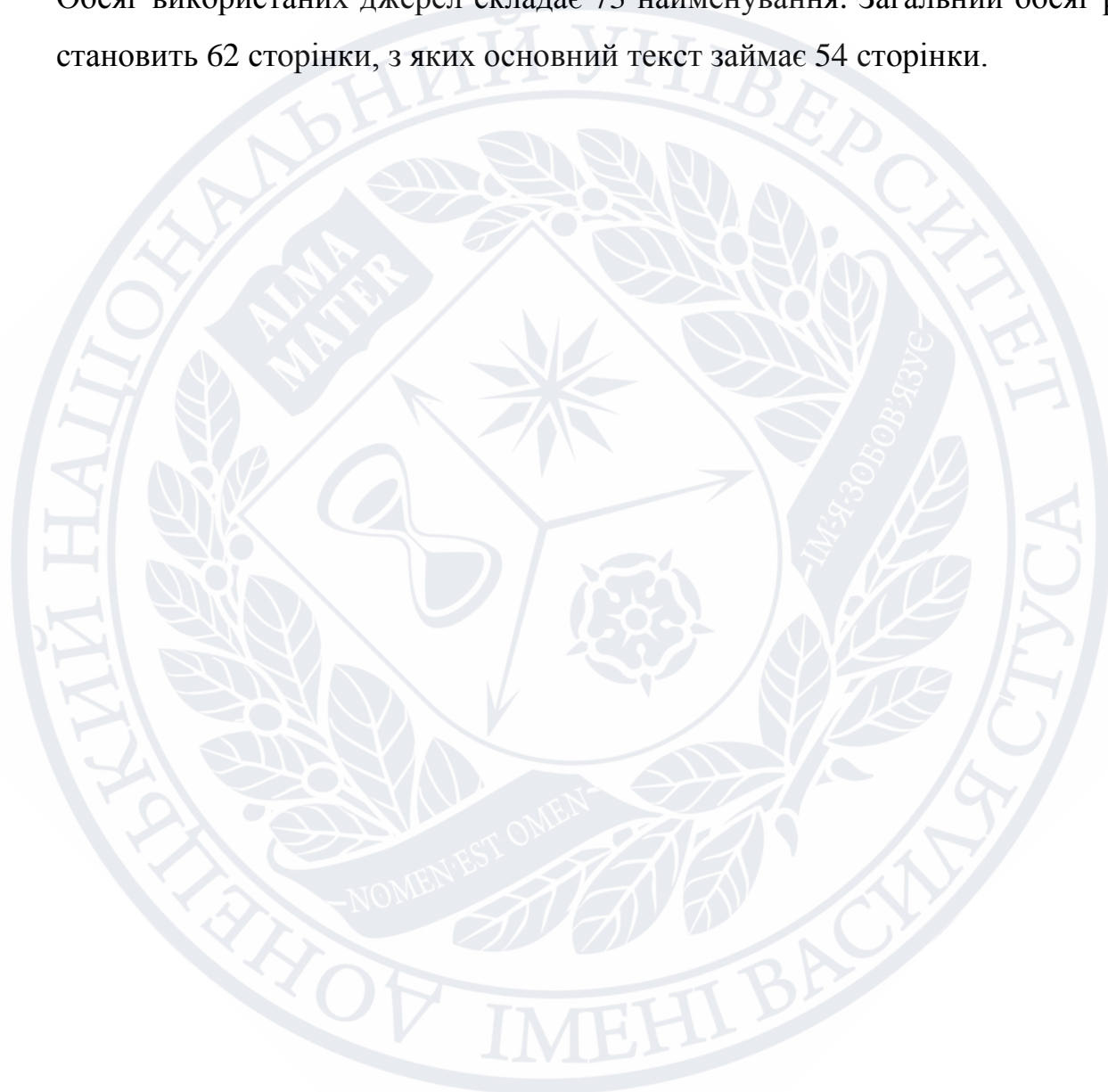
Географічні межі дослідження: територія України в сучасних кордонах.

Практичне значення полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані в ході підготовки узагальнюючих праць з історії України та історії Українською національної революції 1917–1921 рр. Систематизований джерельний матеріал може слугувати створенню навчальних посібників і читанню спецкурсів з джерелознавства історії України, української мемуаристики, мемуаристики 1917–1921 рр.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені в II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт в 2020–2021 рр. з галузі «Історія та археологія» за темою «Жіноча мемуаристика про «вікно можливостей» часів революції 1917–1921 рр.»: робота була відмічена дипломом III ступеня; на Міжнародній науковій конференції 2021 р. «Революційні події 1917–1919 рр. на Вінниччині у жіночому фокусі: спогади Марії Собанської», 2020 р. «Жіночі образи в Українській революції 1917–1921 рр.» та 2020 р. «Марія Волосевич – учасниця Першого зимового походу армії УНР»; на Всеукраїнській науково–практичній конференції 2021 р. «Революційні події 1917–1921 рр. на Вінниччині у жіночому фокусі: спогади Софії Грохольської» та 2020 р. «Жіночі організації у період Української революції 1917–1921 рр.»; Окремі матеріали по темі дослідження були представлені у Віснику Студентського наукового товариства ДонНУ: «Мемуари активних

учасниць громадсько–політичних рухів під час Української національної революції 1917–1921 рр.».

Структура роботи визначається логікою та метою дослідження і відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг використаних джерел складає 73 найменування. Загальний обсяг роботи становить 62 сторінки, з яких основний текст займає 54 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення проблеми

Проблема визначення ролі жінки в Українській національній революції 1917–1921 рр. останніми роками привернула значну увагу дослідників та науковців. Загалом, вченими досліджуються різноманітні аспекти теми «жінка в революції».

Безпосередньо теми дослідження стосуються роботи, в яких аналізуються різні аспекти жіночої мемуаристики часів Української національної революції. Мемуари жінок в якості історичного джерела до вивчення революційних подій 1917 р. в Україні аналізує у своїй статті О. В. Оніщенко [45]. Авторка дає широкий огляд кола жінок–мемуаристок зазначеного періоду, умовно поділивши їх на представниць молодшого покоління, молодих жінок та діячок старшого покоління. Серед них потрібно виділити Н. Суровцову, Н. Полонську-Василенко, С. Русову, С. Зерову та інших мемуаристок. Також О. Оніщенко підкреснює, що «жіночі спогади – це спроба більш широкого погляду на історичні процеси, оцінки подій та фактів під різними кутами зору» [45, с.365].

О. І. Бонь вивчає мемуари Наталії Полонської–Василенко на предмет реакції на захоплення більшовиками Києва на початку 1918 р., порівнюючи їх зі спогадами іншого сучасника В. Василька [9]. Автор зазначає, що спогади Н. Полонської–Василенко та щоденник В. Василька, використовуються, як приклад епохально-документів того періоду. У результаті розвідки було виявлено, що українська гуманітарна інтелігенція загалом негативно поставилась до більшовицького завоювання і «червоного терору» [9, с.1].

Спогади жінок–революціонерок, що були задіяні у встановленні влади рад в Україні, їхню мотивацію та життєпис, аналізує у своїх статті Е. Б. Алієва [4]. Дослідниця зауважує, що у своїй роботі вона на основі спогадів жінок–революціонерок робить спробу з'ясувати механізми психологічної реакції на екстремальні життєві події представниць «слабкої статі» та класифікувати

найбільш типові моделі поведінки у складних ситуаціях, а саме революційних подій 1917–1919 рр., залежно від психологічного типу героїні. О. В. Лабур та О. В. Отземко у своїх дослідженнях торкаються схожої тематики, використовуючи друковані свідчення так званих «старих більшовичок» [38;48].

І. І. Кривошея та Л. М. Якименко на основі першоджерел намагаються відтворити події в житті громадської активістки, політичної діячки, науковця й письменниці Надії Суровцової на тлі розгортання визвольних змагань українського народу в період Національно–демократичної революції 1917–1921 рр. [36]. Також дослідники використовують мемуари Надії Суровцової у порівняльному аналізі з точки зору гендерного підходу для того, щоб з'ясувати наявність особливостей відтворення революційних подій в Умані мемуаристами різного віку, різної статі в різножанрових мемуарних текстах.

О. Гайдай висловлює особисті роздуми над спогадами польської графині Софії Грохольської саме в контексті локальної історії Вінниччини періоду революційних змагань [14]. Авторка наголошує, що спогади Грохольської, як польської поміщиці «підважують домінантний наратив національно–визвольних змагань, розповідаючи про життя в умовах постійної зміни влади, конфіскацій та погромів, розкриваючи побутові труднощі та особисті переживання» [14].

Чимало досліджень останніми роками присвячено різноманітним аспектам участі жінок в подіях Української національної революції. Особливо виділяється 1917 р., події якого активізували жіночий рух, дали поштовх до реалізації жіночих прагнень у різноманітних сферах. Перш за все, варто відмітити наукові розвідки О. В. Оніщенко, серед яких відзначимо кандидатську дисертацію під назвою «Жінки в суспільно–політичному житті України. 1917 рік» [44]. Дисертація присвячена громадсько–політичній діяльності жінок та змінам їх соціального статусу в умовах піднесення українського національно–визвольного руху в 1917 р. Авторка на основі вивчення джерел та літератури простежила трансформацію соціального статусу жінки, застосувавши, окрім іншого, аналіз демографічних показників. Було розкрито рівень залучення жінок до освіти на усіх рівнях та доступності права нарівні з чоловіками навчатися у вищих

навчальних закладах. Авторкою було визначено основні сфери професійної зайнятості жінок різних соціальних прошарків. Також відзначено особливості повсякденного життя жінок у період революційних потрясінь, вплив суспільних трансформацій на емоційний та психологічний стан жінок. Проаналізовано участь жінок у виборчих кампаніях до місцевих та загальнодержавних органів влади. Варто зазначити, що у роботі О. Оніщенко було простежено участь жіноцтва в українському національно-визвольному русі протягом 1917 р., внесок до процесу розбудови національної держави, розвитку національної освіти та культури.

Активна участь жінок у національному державотворенні, а саме включення до складу Української Центральної Ради та їхня політична діяльність висвітлена у праці Л. В. Петришиної [52]. О. В. Лабур, піднімаючи гендерні проблеми початкового етапу революції, використовує поняття «вікно можливостей» щодо реалізації прагнень українського жіноцтва у революційних подіях [37]. Схожої проблематики торкається, і згадана раніше, О. В. Оніщенко у своїй статті, говорячи про трансформацію гендерних стереотипів в тогочасному українському суспільстві [46]. Зміна типової ролі жінки та перекваліфікація у воячок відображена у роботі Т. М. Швидченко, де дослідниця розглядає питання про участь жінок у воєнних діях під час національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр., аналізуючи біографії воячок Армії УНР і Галицької армії [72]. Водночас, огляд української історіографії проблеми «жінка у революції», зроблений Т. В. Орлової, констатує недостатню увагу вітчизняних науковців до означеного питання [47].

Відзначимо також низку узагальнюючих досліджень, присвячених різним проблемам історії українського жіноцтва, в тому числі, в часи революційних змагань. Здобутком української історіографії в діаспорі стала унікальна праця про українських жінок М. Д. Богачевської-Хом'як під назвою «Дума України – жіночого роду» [8]. Це перша узагальнена науково-історична робота, що висвітлює роль українських жінок у затяжній, напруженій, кривавій боротьбі багатьох поколінь за незалежність Вітчизни. Матері, дружини, сестри, доньки,

утворивши свої громади, товариства, зрештою – наймасовіший Союз Українок, продуманими громадсько–політичними заходами ширили освіту, культуру, утверджували національну свідомість серед свого населення. Так, завдяки українським жінкам, завдяки їхній співпраці з міжнародними жіночими організаціями світ більше довідався про Українську Народну Республіку, про її демократичні засади, про лютий Голодомор 33–го, про героїчну боротьбу українських повстанців з фашистськими та більшовицькими окупантами.

Сучасна дослідниця Л. О. Смоляр ґрунтовно та детально описує процес становлення та розвитку жіночого руху в українських землях. Монографія «Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст.» являє собою комплексне дослідження жіночого руху Наддніпрянської України др. пол. XIX – поч. XX ст. в історичному та соціокультурному аспекті [62]. Історія жіночого руху в Україні простежується на широкому історичному тлі з залученням значного кола архівних матеріалів, які дозволяють визначити його основні течії, періоди розвитку, розкривається історія створення та діяльності жіночих товариств, описуються форми їх роботи, подаються яскраві приклади широкої участі жінок в культурно–освітньому, громадському, народницькому русі. В монографії вперше розглядається сутність концепції самозахисту, яка стала центральною концепцією жіночого руху Наддніпрянської України. Незважаючи на те, що монографія Л. О. Смоляр не охоплює часи Української революції, ґрунтовне дослідження авторкою жіночих рухів різного політичного забарвлення в передреволюційні роки дозволяє зрозуміти жіночу активність в наступний період.

В іншій праці авторки під назвою «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні» простежується еволюція ролі жінок в історії України [63]. На основі широкого кола історичних джерел та літератури досліджується і аналізується становище українських жінок, особливості їх політичного та соціального статусу в різні періоди історії – з найдавніших часів до сьогодення. Комплексний підхід до вивчення «жіночих сторінок» зумовив особливості структурної побудови монографії, у якій складено бібліографію літератури з питань жіночої історії в

Україні, зібрано біографії жінок, діяльність яких суттєво вплинула на суспільно-політичний та культурний розвиток України, складено перелік жіночих громадських організацій, що були і є невід'ємною частиною громадянського суспільства.

В зарубіжній історіографії варто відмітити монографію І. В. Алфьорової, що має назву ««Жіноче питання» в теорії та практиці більшовизму» [5]. Авторка визначає теоретичні джерела та етапи формування програмних положень більшовиків щодо «жіночого питання»; зазначає діючі причини активізації організаційної діяльності більшовиків щодо жінок у дореволюційний час і після жовтневого перевороту 1917 р.; характеризує основні форми та механізми партійної роботи з жіночим населенням; визначає протиріччя політики більшовиків щодо шляхів та способів перетворення традиційних сімей та побуту в умовах радянської держави, реакцію населення на реформи, що проводилися; виявляє причини неприйняття частиною російського населення перетворень, що проводилися у жіночій сфері життєдіяльності.

Не можна оминати увагою цікаве дослідження Р. Стайтса «Жіночий визвольний рух в Росії: фемінізм, нігілізм і більшовизм, 1860–1930 рр.» [69]. Робота присвячена жіночим рухам на території Росії та СРСР у 1860–1930 рр. Книга являє собою перше комплексне дослідження жіночого руху в Росії, починаючи з часу правління Миколи I аж до 1930-х років. Стайтс розглянув зародження жіночого руху в 1850–1860 рр. і простежив його розвиток, а також радикалізацію уявлень частини його учасників, які вважали революційні методи боротьби кращими за благодійність, з якої і почалася жіноча організована діяльність в Росії. Використання різноманітних джерел (особисті документи учасників руху, мемуари, документація організацій, художня література тощо) дозволило розглянути кожен етап під різним кутом, що дало поштовх іншим дослідникам продовжити вивчення піднятих проблем.

Важливе значення також мають праці біографічного характеру, в яких розглядаються різні аспекти життєвого шляху, творчості, наукової та громадської діяльності авторок мемуарів, які залучені нами до аналізу. Г. Л.

Махорін у своїй статті називаючи Тамару Петрів «невтомною борчиною за незалежність України», розповідає про головні віхи її життя [43]. О. Б. Петренко говорить не тільки про біографію Софії Русової, а й розповідає про її культурну та освітню діяльність [51]. Схожої теми торкається і Л. В. Гонюкова говорячи про С.Русову та український жіночий рух, частиною якого вона стала [17]. Життєпис та активна робота в дипломатичній сфері уряду УНР Надії Суровцової стали темами досліджень Н. М. Кошової та І.І. Кривошея [35;36]. М. С.Вороніна у своїй науковій розвідці дає гендерний аналіз особистості Євгенії Бош, називаючи її «полум'яною революціонеркою» [13]. Дослідженням життєвого та творчого шляху Ганни Совачевої у своїй роботі займається О. П. Ротач. За словами автора, уперше створено цілісний науковий біографічний нарис, що розкриває життя Г.В. Совачової в сукупності всіх його внутрішніх та зовнішніх виявів – від дитинства, навчання, творчої та громадської діяльності, до смерті на еміграції [58]. Життєпис Харитини Пекарчук від народження в Сімферополі до участі у збройному захисті УНР у 1918–1920 рр., в тому числі у Першому Зимовому поході Армії УНР у 1919–1920 рр., розглядається у роботі науковця А. В. Іванець [30]. М. Шевелева описує у своїй статті життя Марії Лівицької, громадської діячки, активістки жіночого руху та дружина першого президента УНР в екзилі Андрія Лівицького [73].

Не менш важливими для дослідження виступають джерелознавчі роботи, де дається детальна характеристика джерел особового походження чільне місце серед яких займає саме мемуаристика. Отож, джерела особового походження – це досить велика кількість різнорідних словесних джерел, об'єднаних спільною ознакою походження. Основними видами таких джерел є спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо.

Вітчизняний джерелознавець Я. С. Калакура у підручнику «Історичне джерелознавство» говорить, що цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього

світу, історичних подій і явищ [31, с.413]. Важливим є те, що в них закладена своєрідна інформація соціально–психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел [31, с.413]. Також дослідник переконаний, що спогади (мемуари) є найчисленнішим різновидом джерел особового походження. Їх цінність, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів та ін. [31, с.414]. Варто пам'ятати і те, що спогади, створені за живими слідами подій, як правило, точніше передають їх характер і зміст, а у спогадах, написаних через багато років, на характер авторської оповіді негативно впливають не лише притуплення гостроти пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися за минулий час у його поглядах, сприйнятті дійсності тощо [31, с.414].

Інший український джерелознавець С. А. Макарчук у курсі лекцій «Писемні джерела з історії України» зауважує, що до мемуарної літератури відносяться твори про дійсні соціально–економічні, політичні, культурні, сімейно–побутові та інші процеси та події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу. Дослідник переконаний, що кожного разу мемуарист, беручись за написання, вже наперед бачить мету твору, тобто свідомо обирає ту чи іншу позицію стосовно осіб і явищ, про які має намір написати, показати їх велике чи мізерне значення, свою позитивну роль у подіях. Якщо ця роль була негативною, то мемуаристи або замовчували це, або звинувачували інших [42, с.303].

На його думку, події й особи у мемуарах майже завжди відображені невідповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста. Така невідповідність мемуарної розповіді історичній дійсності часто створюється і поза волею автора, якому одні події запам'яталися менше, інші – більше, одні явища і особи подобалися, інші викликали негативне сприйняття, а чогось дуже важливого він міг не бачити і не знати [42, с.303]. Також Макарчук пропонує власну класифікацію мемуарів за жанрами. Згідно з якою він виділяє кілька

жанрових підвидів: спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи), літературні записи [42, с.305]

На думку радянського джерелознавця І. Д. Ковальченко, мемуари є досить важливим джерелом. Автор у праці «Джерелознавство історії СРСР» пише, що мемуари—спогади і розповіді очевидців та сучасників про різні події особистого та суспільного життя можна розділити на спогади або власне мемуари, автобіографії і щоденники. Вони містять значну кількість фактів і деталей подій, свідком і учасником яких був їх автор [32, с.237]. Дослідник звертає увагу на те, що саме мемуари показують, як сприймалися і оцінювалися ті чи інші події і явища соціально—економічної, ідейно—політичного та духовного житті різними групами і категоріями населення [32, с.237].

Проте, на думку автора, вони все ж таки мають ряд суттєвих недоліків. До мінусів можна віднести: вони пишуться через багато років після описуваних подій; них нерідко сплутані дати, зміщені події, вчинки, дії однієї особи приписані іншому; якщо автор мемуарів використовує інші джерела і літературу, то часом важко відокремити те, що їм взято з літератури, з'ясувати, що він пише з чужих слів і свідком чого він був сам; мемуари, серед усіх джерел, відрізняються найбільшою суб'єктивністю [32, с.237]. Потрібно розуміти, що хто б не був автор мемуарів і які б цілі він ставив перед собою при їх написанні, він знає, як закінчиться та чи інша подія, яке місце воно зайняло в історії, як вплинуло на наступні, як надалі діяли його учасники тощо [32, с.238]. Саме тому це накладає певний відбиток і на відбір матеріалу, і на оцінку подій і діючих осіб.

О. М. Медушевська у посібнику «Джерелознавство: теорія, історія, метод» зазначає, що джерела особового походження – це група видів історичних джерел, функцією яких є встановлення міжособистісної комунікації в еволюційному і коекзистенціальному цілому та автокомунікації [29, с.466]. Вони найбільш послідовно втілюють процес самоусвідомлення особистості та становлення міжособистісних відносин. До джерел особистого походження відносяться щоденники, приватне листування (епістолярні джерела), мемуари—автобіографії, мемуари – «сучасні історії», есеїстика, сповіді [29, с.466].

А. К. Соколов у роботі «Джерелознавство новітньої історії Росії» зазначає, що у центрі уваги істориків протягом тривалого часу були переважно такі джерела, як мемуари, щоденники, листи, хоча завжди було очевидно, що коло матеріалів особового походження є набагато ширшим [68, с.173]. До них також можна віднести ті джерела, в яких закладена автобіографічна, соціальна, етнографічна, соціально–психологічна і інша інформація, яка відсутня в офіційних документах, а також в джерелах інших типів і видів [68, с.173].

І. В. Григор'єва у праці «Джерелознавство нової та новітньої історії країн Європи та Америки» відносить до мемуарних джерел спогади та щоденники та говорить, що їхньою спільною рисою є те, що історична подія осмислюється на основі власного досвіду, описуються так, як вони були пережиті та відчутті ними у якості сучасника, спостерігача або безпосереднього учасника [20, с.271]. Авторка вважає, що мемуарні джерела тим цінніші для історика, чим більше вони відображають індивідуальне сприйняття подій. Через те, що мемуари передають особистий погляд на речі та події, це дає можливість історику представити епоху, яка вивчається, не тільки крупним планом – на рівні дій мас, партій, держав, але і через окремі людські долі та характери, зрозуміти світогляд людей того часу та побачити їх такими, якими вони були у своєму реальному повсякденному житті, але у цьому є велика вірогідність суб'єктивізму [20, с.272].

Отже, можна зробити висновок, що проблема участі жінок у національно–демократичній революції 1917–1921 рр. знайшла своє відображення у роботах різноманітних дослідників, що загалом являє собою досить великий масив робіт, використаних у дослідженні. Також варто відмітити, що мемуарні джерела безперечно є цінним і водночас специфічним історичним джерелом. Мемуари додають історичному дослідженню глибини та усебічності завдяки висвітленню інших, невідомих іншим джерелам, сторін.

1.2. Характеристика джерел та методологічні засади дослідження

Джерельну базу бакалаврської роботи становить такий комплекс джерел: мемуаристика, як складова джерел особового походження, законодавчі акти, програмні документи політичних партій, періодична преса, публіцистичні твори.

Першорядним джерелом для бакалаврської роботи, зважаючи на тему дослідження, є мемуари, під якими розуміються спогади, автобіографії, щоденники учасниць та очевидців Української національної революції 1917–1921 рр. Зважаючи на мету і завдання роботи нами виділено такі групи мемуарних джерел.

По-перше, це мемуари активних учасниць українського громадсько–політичного руху С.Русової, Н. Суровцової, Т. Петрів, а також професійних революціонерок–соціал–демократок Є. Бош і С.Гопнер [60; 71; 53; 10; 18].

Спогади Софії Русової та Тамари Петрів були написані на еміграції, де жінки перебували після поразки революції. Книга «Русова Софія. Мемуари. Щоденник» вперше в Україні була опублікована у 2004 р. [60]. У зазначеній книзі подані «мемуари Софії Русової відповідно до оригінального тексту, без купюр, лише в окремих випадках узгоджуючи мову автора з сучасним правописом» [24, с.259]. Ці спогади охоплюють період 1856–1925 рр. Щоденник надрукований вперше з рукописного оригіналу Софії Русової, який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і Центральному державному архіві громадських об'єднань України [24, с.259]. Варто відзначити, що мемуари й щоденник Русової потрапили до Києва з матеріалами «Празького архіву», що їх НКВС вивіз із столиці Чехії після Другої світової війни [24, с.259]. Мемуари ж Т. Петрів неодноразово публікувалися у часописі українських комбатантів в Канаді, що мав назву «Дороговказ: орган вояцької думки та чину» (колишня назва «Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді») [53]. Спогади Н. Суровцової, були написані після того, як жінка повернулася в Україну в 1925 р. У передмові до спогадів зазначається, що мемуари жінка почала писати ще у Ярославському політизоляторі, куди вона потрапила через рік після повернення [71, с.5]. Згодом, після років тюремних

заслань, на волі, але під пильним наглядом КГБ, Надія Суровцова впорядковувала записи, передруковувала їх власноруч на друкарській машинці, роблячи кілька копій, що у подальшому допомогло зберегти ці мемуарні свідчення [71, с.5]. Працю над ними вона формально закінчила у 1959 р., але продовжувала доповнювати та виправляти. За словами упорядників, Надія Віталіївна ставилася до своїх спогадів саме як до свідчень тому, напевно, не надто дбала про форму, як це робила у літературних творах [71, с.5]. Велика частка спогадів Суровцової систематично потрапляла до органів держбезпеки, де вони знищувалися. Однак, жінці все ж вдалося їх зберегти, здавши на зберігання в архів. Проте, опубліковані вони були лише у 1996 р., після смерті авторки.

Щодо спогадів Є. Бош, то книга «Рік боротьби» вийшла у світ в 1925 р. вже після смерті авторки та охоплює період з квітня 1917 р. по квітень 1918 р. Як зазначає сама авторка у передмові, вона «поставила своїм завданням відновити цей період, що яскраво вривався в пам'яті, хоча б у загальних рисах, за своїми блокнотними нотатками, чорновими начерками і уривчастими протокольними записами, а також і на підставі друкованих матеріалів та наявних в моєму особистому архіві документів» [10, с.11]. Несподівана смерть авторки наприкінці 1924 р. прискорила видання в Істпарті ЦК РКП(б) її мемуарів у 1925 р. [37, с.83]. Спогади були перевидані у 1990-му році і доповнені раніше не опублікованими автобіографічними листами до дочок Ольги і Марії [38, с.83]. О. Лабур зауважує, що сам факт перевидання цих мемуарів вкотре засвідчив використання джерела в соціальній практиці, актуалізацію його змісту як «революційного твору», а не витвору «жіночого письма» [38, с.84]. Мемуари С.Гопнер, перш за все, стосуються історії партійної організації в Катеринославі. Спогади під назвою «Більшовицька організація напередодні і в перший рік Лютневої революції в Катеринославі» були опубліковані у журналі «Літопис революції» у 1927 році. [18]. Варто зазначити, що цей журнал займався публікацією спогадів провідних більшовицьких діячів та був органом Всеукраїнської комісії по історії Жовтневої революції і комуністичної партії (більшовиків) України. Інші спогади були вміщені у книгу «Крізь бурю часу: Спогади учасниць революційного руху і

соціалістичного будівництва на Україні і в Молдавії», що була видана 1972 р. [19].

По-друге, спогади пересічних містянок Г. Совачевої, Х. Пекарчук та робітниць З. Аверкович, А. Саніної та К. Рибіної [65; 49; 1; 2; 4].

Фрагменти зі спогадів Г. Совачевої були опубліковані під загальною назвою «Крізь пориви життя: спогади – війна та визвольні змагання» в 1958 р. та 1979–1982 рр. у журналі «Наше життя» (США) [65]. «Наше життя» – художньо–публіцистичний часопис, який видає Союз Українок Америки у США. У часописі містяться унікальні біографічні матеріали та спогади про українську революцію, Голодомор, національно–визвольні змагання, політичні переслідування тощо. Однак, через передчасну смерть авторки у 1954 р., спогади лишилися незакінченими. Свої останні роки жінка провела у пансіоні для літніх людей у Абондані, за 70 км. від Парижа [58, с.214]. Перші рядки спогадів Совачевої з'явилися у друці ще у 1946 р. на сторінках зальцбурзького збірника «Керма» [58, с.215]. За кілька тижнів до смерті у листі до Олени Залізняка Совачева писала: «А от що у мене доброго: то здається мені – вдасться знайти видавця моїх споминів. Правда, що кажу тільки «здається», бо не вірю дуже в ту можливість, поки він не приїде до мене і не зроблю з ним умови. Перша частина уже готова до друку, а друга вся буде присвячена театральній праці. Дуже тішуся, що лишу по собі щось потрібного» [цит. за: 58, с.216].

Цикл спогадів Х. Пекарчук під назвою «Вояцьким шляхом» були надруковані в числах 2–10 того ж журналу «Наше життя» за 1969 р. [49]. Інші спогади воячки, що мали назву «Моя служба Україні, як вояка» були опубліковані на сторінках, згаданого раніше, часопису «Дороговказ: орган вояцької думки та чину» [50]. Померла Харитина Пекарчук 11 березня 1973 р. в будинку для літніх людей. Про останні дні роки свого життя вона писала так: «Скоро довелось мені покинути свій власний закуток і перейти в будинок для старих. Останньо послабло ще більш моє здоров'я, зате скріпилися болі. Що гірше, – мої очі настільки нездорові, що це позбавляє мене майже зовсім

можливості читати й писати. Зате ніщо не може позбавити мене дорогих споминів пережитого» [49, с.55].

Щодо автобіографій пересічних робітниць таких, як К. Рибіна, З. Аверкович та А. Саніної то, усі вони знаходилися у Державних архівах Донецької та Вінницької областей [1;2;4]. Має значення і рік написання цих спогадів: Клавдії Рибіної у 1957 р., Зінаїди Аверкович у 1962, 1967 рр., Анни Саніної у 1977 р. Це ювілейні дати жовтневого перевороту (Жовтневої революції), під які замовлялися спогади ветеранів–більшовиків. Останні добре знали, що треба писати.

По–третє, мемуари жінок–очевидиць, які не брали участі в революційних подіях, але по–різному їх переживали, або змушені були до них пристосовуватися: М. Лівицької, Н. Полонської–Василенко, С.Зерової, С.Грохольської та М. Собанської [40; 55; 27; 21; 64].

Мемуари М. Лівицької під назвою «На грані двох епох» були перевидані у Нью–Йорку у 1972 р. Перевидання стало можливим завдяки Наталії Лівицькій–Холодній, донці Марії Лівицької. А титульні сторінки оформив її чоловік – Петро Холодний. У своїх спогадах детально описувала родинні зв'язки, побут, умови життя, також особисте життя письменників, державних і громадсько–політичних діячів на тлі революційних подій. У вступному слові до споминів Борис Ржепецький писав: «Спомин Марії Лівицької – це виняткової ваги «людський» документ про найцікавішу добу нашої передреволюційної історії» [39, с.7].

Варто також відзначити і спогади Н. Полонська–Василенко. Уривки спогадів жінки були вміщені у журналі «Український історик» за 1988–1989 рр. Відома вчена писала свої мемуари у 1945 р., перебуваючи в містечку Південної Баварії, у віці 61–го року[55]. Про цей час жінки писала наступним чином: «Так минають дні, минають тижні. Мимохить думка поринає в далеке минуле і згадуються люди, події; взагалі згадується все те, що колись робило життя таким привабливим, цікавим, щасливим...» [55, с.120]. За словами упорядників, тільки в 1966–му році авторка змогла приступити до остаточного редагування спогадів та продовження їх [55, с.119].

Щодо споминів М. Зерової, то вони були написані для планового збірника статей і матеріалів у Москві, тобто на замовлення радянської влади, що значно впливає на зміст та емоційну наповненість тексту [27]. Основна увага в них приділялася постаті її чоловіка – Миколи Зерова. Цей збірник готувався до 80-ти річчя з дня народження М. Зерова та мав вийти у 1970 р., однак цього не сталося. Опубліковані спогади були лише у 1973 р. у Канаді завдяки Об'єднанню Українських Письменників «Слово». Упорядник зазначає, що машинопис, що потрапив до наших рук, не оригінальний і не цілком підготований до друку [27, с.211]. Також у вступі говориться про те, що через те, що ніяких контактів з авторкою не було, узгодити переклад та дістати її згоду на друк спогадів не було змоги [27, с.211]. Але все ж, наголошується на тому, що ці спогади подають багато цінного матеріалу і то не тільки тоді, коли факти названо й описано, а й тоді, коли їх оминено [27, с.212].

Різноманітні перипетії у революційні роки змусили поміщицю С.Грохольську до написання, за її словами, болючих спогадів, які лише через десятки років, у 2018 р., надрукував її правнук – Генріх Грохольський. Софія Грохольська надзвичайно детально та емоційно описала останні роки перебування Грохольських на Вінниччині та події Української революції, які відбувалися на її очах. «Болючі спогади» – це опис драматичних переживань з 1917–1919 рр., стисло зв'язаних з історичними подіями, які в той час мали місце, між іншим з більшовицькою революцією і спробами утворення незалежної української держави [21]. Варто відзначити, що майже одразу після прибуття на територію відновленої республіки Польської Софія Грохольська написала свої спогади [16]. За словами Генріха Грохольського, основною метою видання була популяризація спадщини родини та її ролі в історії Вінниці [16].

Як і у випадку зі спогадами Софії Грохольської, мемуари Марії Собанської є чи не єдиним варіантом відомостей про жінку у відкритому доступі, тим паче перекладені українською мовою [64]. Також важливим є те, що мемуари були написані значні пізніше зазначених подій, а саме початку 1960-х років, а опубліковані польською мовою після смерті авторки, у 1973 р. [15]. Зважаючи на

це, варто розуміти, що М. Собанська мала багато часу на обмірковування та редагування тексту, тому її спогади упорядковані й тематично структуровані [15]. Можливо з огляду на це, авторка основну увагу приділила саме життю до революції у маєтку своєї родини, лише побіжно згадуючи революційні зміни. Спомини Марії Собанської були вміщені у кількатомне видання «Вінниця у спогадах», що було видано у 2018 р. та започатковано Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм у 2010 р. [64].

Отож, за жанром це спогади, написані в різні часи після означених подій, а також за різних умов – в еміграції, радянській Україні, що безумовно відбилося на їх змісті, як і соціальний стан і доля авторок. Вони розглядаються, як важливі епохально-документи, які одночасно можуть виступати і як документ людини, і як документ доби [61, с.91], що віддзеркалює і суто особисте, і соціально типове, демонструючи світ окремої особистості (Я) та її соціально обумовлені риси (МИ) [70, с.11].

Джерелами для нас також послужили законодавчі акти. Перед усім варто відміти «Положення про вибори до Установчих зборів» в Росії ухвалене Тимчасовим урядом 20 червня 1917 р., Закон «Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки» 1917 р. та Конституцію Української Народної Республіки, що була прийнята 29 квітня 1918 р. [28; 26; 33]. В усіх цих актах було зазначено про виборче право для жінок.

Важливе значення для дослідження теми мають програмні документи політичних партій. У програмах УРП, УНП, УСДРП, УДРП, УПСР, УПСС, УПСФ та РСДРП приділено увагу жіночому питанню та ідеям рівноправ'я, які втілювалися в революційні роки [58].

Також було залучено до дослідження періодичну пресу. Це, насамперед, зарубіжні часописи, що видаються українською діаспорою у США та Канаді. Серед них: «Наше життя», «Свобода», «Дороговказ», «Український історик» [64; 56; 39; 55]. В усіх часописах містяться унікальні біографічні матеріали та спогади учасників та очевидців українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Щодо методології, то у бакалаврській роботі використовуються такі основні принципи історичного дослідження: історизму, об'єктивності, комплексності.

Сутність принципу історизму полягає в тому, що досліджувані історичні явища пояснюються з точки зору їх розвитку, еволюції. Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно–історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Виходячи з цього, проблема участі жінок у революційних перипетіях розглядається відповідно свого періоду, враховуючи розвиток жіночого руху у попередні часи. Окрім того, чітко прослідковується вплив умов написання джерел мемуарного походження. Також звернено увагу на походження та обставини життя їх авторів.

Інший важливий принцип – принцип об'єктивності. Зрозуміло, що наукові дослідження несуть у собі загрозу суб'єктивності, тому, що все пов'язане з індивідом має на собі відбиток суб'єктивності. На заваді суб'єктивізму стоїть принцип об'єктивності, який передбачає неупереджене тлумачення об'єкту історичного дослідження, що забезпечує отримання істинного знання про минулу реальність. Виходячи з принципу об'єктивності у роботі було залучено всю доступну літературу з обраної проблеми, що дозволило висвітлити концептуальні засади, еволюцію поглядів дослідників, уникати радикальні оцінок та штампів.

Всебічно розглянути процес дослідження обраної проблеми автору дозволив комплексний підхід, який передбачає врахування всіх факторів, які впливали на об'єкт дослідження. Так, при розгляді та подальшому аналізі мемуарних джерел враховується суспільне становище, політичні погляди, вік, умови, в яких опинилися їх авторки тощо. Окрім того, ураховано особливості, притаманні мемуарним джерелам, що виявилось у фрагментарному висвітленні різних сторін Української революції 1917–1921 рр.

Виходячи з цих принципів зрозуміло, що кожне явище чи об'єкт може вивчатися під певним кутом зору. Але повного розуміння можна досягти лише за всебічного дослідження, коли використовуються різні методи.

Для розв'язання поставлених нами завдань був використаний комплекс методів дослідження, які доповнили одне одного. Методи дослідження, які були залучені до виконання бакалаврської роботи: аналітико–синтетичний, узагальнення, історико–генетичний, історико–порівняльний, біографічний, хронологічний.

Складовими аналітико–синтетичного методу є аналіз (всебічне вивчення складових об'єкта дослідження) та синтез (поєднання цих частин у єдину систему). Це класичний метод в джерелознавстві, що дозволив проаналізувати жіночі мемуари на предмет реакції на революцію 1917–1921 рр. та їхніх моделей поведінки у цей час.

Метод узагальнення дозволив визначити загальні ознаки та властивості певного класу об'єктів. Історико–генетичний метод полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності у процесі її історичного розвитку, що дозволяє повною мірою наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. Завдяки цьому методу було вивчено походження авторок та їхніх мемуарів.

Історико–порівняльний метод передбачає встановлення загальних тенденцій, які властиві певним процесам, виявлення шляхів їхнього розвитку. На основі використання низки джерел мемуарного походження, порівнюється особистісне ставлення авторок мемуарів до конкретних революційних подій.

Біографічний метод полягає у вивченні індивідуального шляху та життєвого досвіду на різних стадіях. Завдяки цьому методу було вивчено біографії авторок досліджених мемуарів.

Згідно з хронологічним методом виклад історичного матеріалу здійснено в хронологічній послідовності. На основі мемуарних джерел послідовно висвітлюється події Української національної революції.

Отже, застосування перелічених принципів і методів дозволило сформувати методологічну основу дослідження, показати перспективність мемуарів, як історичного джерела у контексті актуалізації громадського–політичного аспекту діяльності жінок в революції 1917–1921 рр.

РОЗДІЛ 2. МЕМУАРИ АКТИВНИХ УЧАСНИЦЬ ГРОМАДСЬКО–ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

1917 рік приніс багато змін в українське суспільство, про які за часи незалежності написано чимало ґрунтовних досліджень. Проте науковці, зосереджуючи увагу на дуже важливих питаннях пошуку власного національно–державницького шляху, ретельно вивчаючи різні аспекти Української національної революції, демонстрували, що її діючими особами були чоловіки. І лише останніми роками почали з'являтися праці, автори яких показують жіноче обличчя революційних подій 1917–1921 рр. в Україні.

З огляду на вищесказане, відзначимо, що період напередодні революції, зокрема II пол. XIX – поч. XX ст., позначився появою різноманітних жіночих рухів та організацій. Вони розвивалися на тлі невдоволення жінок правовою та освітньою дискримінацією, активізувалися на фоні модернізаційних процесів в економіці, а також зазнали впливу емансипаційних ідей, що захопили Західну Європу. Жінки України проявляли інтерес до загальноцивілізаційних цінностей, вони з захопленням сприймали ідеї про рівноправність статей. Різноманітні благодійні, освітні, з часом громадсько–політичні товариства і клуби, союзи об'єднували найактивнішу частину жіноцтва, яка на початку XX ст. вже готова була відстоювати свої права [31]. З початком 1917 року в різних українських містах активно діяли: Український Жіночий Союз, Союз українок, Спілка жінок, Спілка демократичних господинь, Товариство рівноправ'я жінок, Жіноча воєнно–народна спілка тощо [23].

Військові та революційні події 1917 р. були черговим кроком для вияву жіночої політичної активності, тісно пов'язаної із загальним національним і суспільно–політичним піднесенням. Тому відзначимо участь жінок у політичних партіях – українських і загальноросійських. Частина активного жіноцтва були учасницями національного руху. Інші ж жінки захоплювалися ідеями російської соціал–демократії. З ентузіазмом зустрівши революційні зміни 1917 р., усі вони свідомо долучилися до будівництва держави – кожна «своєї». Серед членів

Української Центральної Ради була 21 жінка. Л. Петришина у своїй розвідці говорить, що жінки–діячки, що увійшли до УЦР, з великим натхненням, не шкодуючи сил, працювали на розбудові держави [52, с.146]. Дослідниця також зауважує, що жінки плідно займалися розбудовою національної школи, організації позашкільного виховання, відродження національної культури тощо [51, с.146]. О. Оніщенко відзначає, що хоча кількість жінок в революційних органах не була пропорційною до їх частки в населенні, але результати практичної роботи були помітними, а подекуди визначними [44, с.58].

Отже, жінки, за визначенням О. Лабур, виступили певними «агентами революційних подій» [37, с.45]. Розглянемо, спираючись на мемуарні джерела, як скористалися «вікном можливостей» ті, хто був готовий до активної політичної, професійної діяльності. Мемуари не тільки дають можливість вивчити діяльність авторок, а і побачити їх ставлення до подій, відчутти емоційний стан, що є важливою властивістю «єго–документів» [9; 70]. Саме тому для аналізу залучено спогади учасниць національного руху Софії Русової, Надії Суровцової, Тамари Петрів, а також більшовичок, професійних революціонерок Євгенії Бош та Серафими Гопнер.

При вивченні життєвого шляху авторок мемуарів кидається у вічі схожість біографій. Усі жінки походили із заможних сімей, що дало можливість отримати непогану освіту. Усі закінчили, як мінімум, жіночу гімназію, Н. Суровцова, Т. Петрів і С.Гопнер продовжили освіту на вищих жіночих курсах, С.Гопнер навіть встигла повчитися на літературному відділенні Паризького університету [36, с.79; 42; 3].

На початку ХХ ст. всі вони були активними громадськими діячками, учасницями різноманітних товариств та гуртків, в тому числі підпільних. С.Русова з 80–х років ХІХ ст. перебувала під наглядом поліції за зв'язки з революційними колами, Н. Суровцова брала активну участь в українському студентському житті у Петербурзі. Є. Бош вступила до РСДРП у 1901 р., була головою обласного комітету РСДРП(б) Південно–Західного краю і Головного комітету РСДРП(б), побувала в засланні в Іркутській губернії [9, с.165].

С.Гопнер, членкиня РСДРП з 1903 р., активно працювала не тільки в підпіллі, а також в еміграції у Франції, де перебувала в 1910–1916 рр [12].

Т. Петрів, навчаючись на ВЖК у Києві, у переддень революції, відвідувала український клуб «Родина», де мала нагоду зустрічатися з багатьма визначними представниками українського громадянства – С.Єфремовим, А. Ніковським, О. Олесем, І. Стешенко, Л. Старицькою–Черняхівською та ін. [53, с.18]. Дівчина розповсюджувала нелегальну літературу, хоч до партії не належала, а діяла просто з завзяття і тому, що то була українська справа [39, с.18]. «Безтурботно помахуючи муфтою, що була наповнена одержаними з-за кордону, друкованими на тонесенькому папері, брошурами, як «Самостійна Україна – не соціалістичне гасло», або чимсь іншим, я йшла вулицями Києва, часом із якимсь незрозумілим героїзмом підходячи до поліція та запитуючи його про якусь добре відому мені вулицю», – так пише Петрів, згадуючи цей період свого життя [цит. за: 53, с.18].

Спогади жінок відобразили розмаїття реакцій на події лютого–березня 1917 р. Студентка–киянка Тамар Петрів із захопленням пише: «На стіні моєї скромної студентської кімнати висить плякат, на цьому плякаті, на тлі густо синього неба, золоте сонце, а над його гострими променями напис – «Україна є, була і буде!». Кожного ранку, коли, прокинувшись, гляну на цей плякат, зразу так радісно стає на душі. Хутче, хутче вставати, не гаяти ані хвилики часу, бо роботи ж так багато! <...> Із перших днів революції якось зовсім непомітно для самої себе я увійшла в групу української активної молоді, яка завжди була наготові для виконання найрізноманітніших доручень і завдань» [53, с.10–11]. Вона надзвичайно емоційно та з великим патріотичним піднесенням, згадує українську маніфестацію, що проходила у Києві у березні 1917 р. «Українські організації збираються коло Володимирського Собору. Ще рано, але вже сила народу: прапори, плякати й все підходять нові й нові» [53, с.11]. Загалом цей період у пам'яті Петрів залишився часом великих революційних перетворень, що ознаменував нову сторінку історії України: «Дні летять один за другим і кожний приносить щось нове і радісне» [53, с.11].

Теж студентка, але в Петербурзі, Надія Суровцова більш обережна в оцінках: «Настрій був бадьорий, події захоплювали, билося серце, а одночасно туга охоплювала, що не наша то революція, не нам, нашому народові, несе вона звільнення. <...> Що ж до України, то я була певна, що самий ліберальний російський уряд так само душитиме національну культуру та наше селянство» [71, с.62].

Досвідчена С. Русова початок революційних перетворень у своїх спогадах описувала так: «Довго не вірилося, коли прийшли перші відомості про революцію в Петербурзі в лютому 1917 р. Можуть дати й нам якусь волю, а може й цілковите національне визволення!» [60, с.178].

Теж досвідчена соціал–демократка С. Гопнер згадувала це так: «в своєму звіті я характеризувала перші моменти революції в Катеринославі таким чином: «революція в Катеринославі прийшла по телеграфу». І дійсно, в самому Катеринославі ніякої революції в сенсі бойових зіткнень не було, вона прийшла туди ззовні і прийшла саме «по телеграфу»!» [18, с.15]. Описуючи усі свої враження вона додає: «Перші звістки про закінчений переворот викликали почуття величезного підйому. Але цей настрій не було загальним. Картина перших днів, коли ми, більшовики, опинившись прибульцями, що запізналися, не відразу орієнтувалися в обстановці і втратили ініціативу, що потрапила, в руки меншовиків, викликала своєрідне збентеження, навіть пригніченість у деяких товаришів. <...> Але становище змінилося, коли з'явилися товарищі – більшовики, які змогли події очолити» [19, с.16–20].

Ще більш сухо доленосні події описує Євгенія Бош: «В перші дні березневого повстання український робітник та селянин знаходилися у стані передранкової дрімоти, вони ще не були розбуджені набатним закликком могутньої Російської революції. Київ та уся Україна не брали участь у цьому першому бої робітників і солдат. Відрізані від авангарду революції робітники та солдати тривожно прислухалися і чекали, чекали, що скаже червоний Петроград» [10, с.7]. Авторка ховається за пафосними фразами, роблячи акцент саме на комуністичній партії, їхніх зборах та констатації ходу подій, що загалом

притаманно радянській мемуаристиці, не виказуючи емоцій, але ставлення до ситуації в Києві та Петрограді позначає досить чітко. Аналогічну ситуацію можна простежити і у мемуарах робітниць заводів, що також брали участь у революційному вирі 1917–1921 рр.

Загальний настрій спогадів про початок революції все ж таки – надія, правда в кожного своя. І ця надія на зміну влади, зміну свого положення спонукала жінок до активної діяльності, яку вони докладно описали в мемуарах. С.Русова стала членкинею Центральної Ради, очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти Міністерства народної освіти та Всеукраїнську учительську спілку [17]: «На початку серпня (1917 р.) міністр Стешенко офіційно запросив мене в його міністерстві відділами дошкільної освіти і дошкільного виховання. З радістю прийняла я цю пропозицію і якнайскоріше повернулася до Києва. <...> Весело було ставати до добре відомої мені теоретичної праці, але як її зорганізувати й провадити її на величезному терені цілої України?» [60, с.179].

Н. Суровцова працювала повітовим інструктором УЦР на Уманщині, про що писала: «Що то за посада, мені не дуже ясно, але очевидно те, що я носій і вісник революції та повстання України. Решта виявиться якось згодом, а поки що моє серце повне ентузіазму, бо північні сумніви, що революція нічого не принесе моїй батьківщині, потроху розвалюються, адже я на власні очі бачила у Києві, як вирує саме українське життя, я не раз побувала у будинку Центральної Ради...» [71, с.63]. Після агітаційної роботи, вона провадила роботу з українізації військових частин, далі працювала начальницею загального відділу Міністерства закордонних справ: «А той, в свою чергу, запропонував і мені перейти з ним туди на роботу, тим більше, що я знала порівняно незле мов, французьку та німецьку. Його пропозиція мені дуже сподобалась. Я ставала таким чином біля самого джерела політики, міжнародних справ» [71, с.75].

Т. Петрів у рідному Житомирі працювала в губерніяльному відділі Центральної Ради, як секретар відділу позашкільної освіти в комісаріаті освіти, займалася культурною діяльністю у «Просвіті» [39, с.18; 53, с.12].

Діяльність С.Русової, Н. Суровцової, Т. Петрів відбувалася на тлі бурхливих подій революції, що з різним ступенем інформативності та емоційної наповненості відбилося в їх спогадах. Русова та Суровцова докладно і досить критичну пишуть про часи правління Гетьманату Скоропадського, за яких продовжували працювати, зупиняються на подіях часів Директорії, з сумом описують переїзди уряду з місця на місце [60, с.181–186; 71, с.32–39].

«На Україні всюди здійснювалися повстання – і стихійні, по селам, де німці таки продовжували самотужки грабувати хліб, і по панським маєткам, куди часто поверталися поміщики або управителі», – так говорила про ситуацію в країні Суровцова, описуючи період уряду П. Скоропадського [71, с.87]. Однак, це тривало не так довго, адже відбулося антигетьманське повстання 1918 року та розпочався період Директорії. «Знову утворилася українська армія навколо нового уряду Директорії, до якого ввійшли Винниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський та Макаренко. <...> Раптом гетьман зник з Києва. Казали, його вивезли німці... Так чи ні, але факт, що в місті його не було, і за деякий час в'їхала Директорія» [71, с.86–88]. Жінка позитивно оцінювала зміну влади, зорієнтовану на боротьбу за незалежну Україну. Проте влада мінялася настільки часто, що уже і члени Директорії повинні були евакуювуватись. «Я довго не хотіла виїздити, завжди евакуація здавалася мені слабодухістю, якоюсь невитривалістю. Вже й міністерство поїхало, всі приятелі вимагали, щоб я виїжджала <...> Наприкінці березня вже призначено нову евакуацію, найтяжчу, бо їхали вже, самі не знаючи куди, навіть не всі міністерства в те саме місце» – з тривогою описувала Софія Русова черговий переїзд [60, с.187–188].

Описання більшовицької влади має трагічно–негативне забарвлення, яке супроводжується надією на повернення «наших». Ілюстративним є спогад Софії Русової: «В ті тяжкі часи всі ми жили однією надією: ось прийдуть «наші» і визволять нас. Ці «наші» були чи то повстанці, чи то військо Петлюри, чи якесь чужоземне військо. Але ніхто не приходив, і заліза дійсності якимсь непоборним кільцем стискала нас уже дужче» [60, с.217].

У будь-якому випадку при «своїй» владі тривала активна робота. Як пише Н. Суровцова, яку в грудні 1918 р. призначили секретарем інформаційного бюро УНР (бюро на чолі з О. Шульгіним вирушило до Франції): «Адже ця місія мала представляти Україну уперше в країні Антанти! Це ж не яка-небудь Італія! Париж, центр світової політики, осідок надзвичайних дипломатів!...І мені випало їхати також туди. Я підготувала не лише документи, а й велику бібліотеку інформаційного бюро, секретарем якого мене було призначено» [71, с.89].

Усі три активні учасниці Української революції врешті опинилися в еміграції, де власне і було написано мемуари С.Русової і Т. Петрів, які увібрали в себе і задоволення від роботи на благо своєї країни, і розгубленість, і розпач під час евакуацій, і надію на те, що все владнається. Закордоном і закінчилося їхнє життя. Н. Суровцова повернулася в радянську Україну, де подальші 27 років провела в таборах і тюрмах та померла в 1985 р.

Потрібно звернути увагу, що не менш захопливу кар'єру зробили і соціал-демократки. Євгенія Бош у 1917 р. фактично очолювала перший радянський уряд України – Народний секретаріат (формально вона була народним секретарем внутрішніх справ). Інформацію про своє призначення авторка також подала надзвичайно сухо, не висловлюючи власних емоцій щодо цього: «...наркомвоен (тимчас.) – Шахрай, освіти – Затонський, землеробства – Терлецький (лів. с.–р.), зовн. справ – Є. Бош» [10, с.92]. М. Вороніна зауважує, що коли ситуативний уряд радянської УНР був створений, питання членства Бош в Народному Секретаріаті навіть не виникало – вона одразу отримала пост Народного секретаря внутрішніх справ [13, с.165].

У свої мемуарах «Рік боротьби» Євгенія Богданівна про створення українського радянського уряду писала так: «...визнаючи, що влада на Україні повинна належати тільки правомірним організаціям Рад Роб. Солд. і Кр. Депутатів, – з'їзд ухвалив виділити з себе Ц.І.К., який являється вищим органом влади на Україні» [10, с.88]. У липні 1918 р. жінка, як делегатка перебувала на І з'їзді КП(б)У, а незабаром керувала більшовицькими збройними загонами на українській території [38, с.84]. Наступного року того ж місяця Бош призначена

надзвичайною уповноваженою Раднаркомом УСРР із організації політичної боротьби в прифронтовій смузі Південного фронту. Загалом, спогади Є. Бош «Рік боротьби. Боротьба за владу на Україні з квітня 1917 р. до німецької окупації» являють собою досить сухий щільний текст, який за жанром межує з історичним оповіданням. Недарма автори вступу до її спогадів відзначали, що «стосовно образу Євгенії Богданівни ця книга дає читачеві дуже мало» [10, с.5].

С.Гопнер на початку своєї кар'єри була членом Катеринославського комітету РСДРП(б), редактором газети «Звезда» і членом місцевих Рад. 1918 р. була обрана секретарем ЦК КП(б)У. Потім у 1919 р. вона стала начальницею інструкторських курсів політуправління 12-ї армії. Основною сферою діяльності революціонерки була активна пропагандистська робота серед населення Катеринославщини.

Спогади Серафими Гопнер, присвячені переважно революційним подіям у Катеринославі, відбивають більшовицький погляд на ситуацію в 1917 р. Енергійний стиль спогадів демонструє беззаперечну правоту РСДРП(б), до міського комітету якого входила авторка. Про перші дні революції та власні думки щодо цього Гопнер описує надзвичайно пафосно та емоційно: «Звістки про події в столиці і по всій країні сприймалися масами з надзвичайним, непередаваним хвилюванням. Класовим інстинктом робочі вгадували, що відбувається найбільший переворот, про який довгі роки з покоління в покоління мріяли мільйони робітників. <...> Щодо себе скажу, що пам'ять зберегла мені якраз відчуття величезного підйомом і бадьорості» [18, с.15–17].

Революціонерка детально розповідає про роботу партії під час революційних подій. Незважаючи на те, що не усе відбувалося так, як хотіли більшовики, що безпосередньо прослідковується з негативним ставленням до меншовиків, проте зі спогадів Гопнер зрозуміло наскільки члени партії були захоплені революційним виром: «Найважливіші, великі питання ми обговорювали на ходу, охоплені величезною стихією революції, яка вимагала, щоб наші сили цілком і повністю належали заводам, площам, казарм. <...> Невимовний підйом перших зборів Ради, безперервний потік нових депутатів і

гостей, що приходили – все це захоплювало, несказанно хвилювало» [18, с.21; 19, с.61].

Про ставлення до українських визвольних змагань то, С.Гопнер згадувала так: «Ми, катеринославці, особливо у перші тижні революції жодного разу не згадували, що ми працюємо на Україні. Єкатеринослав був для нас найбільшим містом півдня Росії – і тільки». Цікаво, що авторка визнає неувагу до національного питання помилкою, яка потім спричинила «дуже великі ускладнення» [19, с.27]. Однак короткі згадки про український уряд у мемуарах жінки–революціонерки все ж присутні: «...І ось почалася відкрита війна Центральної ради проти Радянської влади. Хоча місцева група українських соціал–демократів запевняла нас, що поведінка Центральної ради і для неї несподівана, але дуже скоро ця група включилася в боротьбу Центральної Ради проти Радянської влади» [19, с.67]. Варто також відмітити, що у спогадах наводиться багато різних документів і спогадів інших сучасників зазначених подій, але на відміну від сухого і щільного тексту Євгенії Бош відчувається енергія безпосереднього «учасника перетворень» [18, с.30–31].

Відзначимо, що спогади Є. Бош та С.Гопнер останніми роками привернули увагу дослідників, як великий масив революційної жіночої мемуаристики, яка особливо значення набуває з огляду на досить вагоме місце авторок в революційних подіях. О. Лабур вважає, що аналіз їх мемуарів потрібен для вивчення політики більшовиків щодо жінок України, а також дозволяє зрозуміти авторське сприйняття жіночого розкріпачення, котре запропонували більшовики, зафіксувати феномен «суспільного в особистому», коли боротьба за радянську владу сприймалася як життєва необхідність, важливий елемент самореалізації [38, с.83]. Для нас це ще один варіант використання так званого жіночого «вікна можливостей», що відкрилося у 1917 році.

Отже, як свідчать мемуари, кожна з зазначених діячок активно будувала «свою» країну. С.Русова, Т. Петрів та Н. Суровцова підтримували національний рух. Інші ж жінки, такі як Є. Бош та С.Гопнер, мали протилежні політичні вподобання, захоплювались ідеями російської соціал–демократії. Однак саме

завдяки розвитку жіночого руху та революційним змінам, що відбулися у 1917–1921 рр., цим жінкам, попри на різні політичні погляди, вдалося долучитися та стати активними діячками державного будівництва, займаючи високі посади у «своїх» урядах.

РОЗДІЛ 3. СПОГАДИ ЖІНОК, ДОЛЮ ЯКИХ ЗМІНИЛА РЕВОЛЮЦІЯ

Окрім жінок, які будували кожна «свою» державу, потрібно також виділити інший тип жінок, що були задіяні революційних подіях 1917–1921 рр. Назвемо їх «жінки, долю яких змінила революція». Це насамперед жінки, що сприйняли революцію, як шанс, що вона дала та використали, так зване «вікно можливостей» [37]. Це виявилось у тому, що жінка отримала змогу змінити рід діяльності, опанувавши нові професії та, за нової влади, зробивши кар'єру. Як зауважує Р. Стайтс, більш за все вражає в участі жінок у цій війні розмаїття та новизна ролей, які вони грали [69, с.211].

Для аналізу залучено спогади українських сестер милосердя Ганни Совачевої, Харитина Пекарчук та робітниць Зінаїди Аверкович (Чернігів), Анни Саніної (Юзівка) та Клавдії Рибіної (Маріуполь). Усі вони належать до міських мешканців.

Щодо освіти цих жінок, то на відміну від Г. Совачевої, яка закінчила музично–драматичну школу М. Лисенка та Х. Пекарчук, що отримала освіту у гімназії, робітниці З. Аверкович, А. Саніна та К. Рибіна були малоосвічені, закінчивши лише церковно–приходську школу. У цьому аспекті біографії є схожими у тому плані, що кожна з них народилася у робітничій родині з низьким рівнем життя та змушена була працювати з дитинства. К. Рибіна згадує, що з 11 років працювала у приватній крамниці, А. Саніна на канікулах працювала на сортуванні вугілля на Юзівському руднику «Ветка» [4, с.12 ;2, арк. 1].

На початку ХХ ст. кожна з жінок займалася влаштуванням свого життя. Г. Совачева була зайнята творчою діяльністю, виступаючи на оперній сцені, як і у Росії, так і України [59]. З 1906 року, вийшовши заміж за В. Совачева, творча і громадська діяльність Ганни Вікторівни була пов'язана з Україною, хоча до цього вона усе життя прожила у Москві. Згауючи про перші місяці заміжжя Ганна Совачева писала наступне: «Я була щаслива всією істотою. Велика частина того щастя виходила від радості, що я, нарешті, потрапила в українське оточення. Моя сім'я, хоча і пішла з українського коріння, через довге життя на

Московщині денаціоналізувалася, а виховання в інституті не могло мене направити на це. А тут я потрапила немов в рідне гніздо! Я відчувала себе частинкою української нації, для якої хотілося жити і працювати»[цит. за: 58 с.197].

Х. Пекарчук працювала у Таврійській губернській земській управі [30, с.131]. У той же час Пекарчук стала однією із засновниць сімферопольської «Просвіти». У своїх мемуарах вона згадує про цей час: «Першими організаторами було п'ять осіб, що працювали в Губерніяльному та Повітовому Земстві, а поміж ними була й я. Це відразу заактивізувало українців, бо дало вперше нам змогу зустрічатися» [49, с.16].

З. Аверкович навчалася у швейній майстерні та у подальшому працювала найманою кравчиною, як і А. Саніна [1, арк. 1; 2, арк. 1]. Жінки коротко описують свою роботу, як і усі головні віхи власної біографії. К. Рибіна працювала на металургійному заводі в Маріуполі [4, с.12]. Жінка почала працювати на приватного господаря ще з малого віку. Тому коли з'явилася можливість змінити рід діяльності вона відразу цим скористалася: «На заводи тоді ще не приймали, а коли почалася війна ворота заводу відкрилися не лише для жінок, а й для підлітків» [цит. за:1, с.2].

Жінки по-різному згадували Лютневу революцію, але для усіх це був період нових можливостей, що з'явилися. Так описує свої враження Ганна Вікторівна Совачева: «1917 рік застав мене в Чернівцях. У столиці зеленої Буковини мені довелося пережити «весну революцій» з її не надіями, а переконанням у звільненні України» [22, с.749]. Клавдія Рибіна, яка працювала на заводі Нікополь–Провіданс у Маріуполі, Лютневу революцію зустріла, за її власними словами, «на восемнадцатой весне...» [4, с.12]. У цей період вона стала членом заводської спілки молоді, утворення якої відбулося у березні 1917 р. Харитина Пекарчук, після проголошення революції, разом з однодумцями узяла участь у маніфестації: «В той день намічено похід–демонстрацію, яка мала усвідомити чужинцям існування української нації в Кримі, а водночас і нам самим виявити рівень нашої свідомості та активності» [49, с.17–18]. Тобто, якщо

для когось це змога змінити власне положення у суспільстві, то для інших початок революції дав можливість на зміну влади.

Під час революційних змін змінюється і життя цих жінок. Ганна Совачева поміняла театральну сцену на шпиталь, ставши сестрою милосердя в українському Червоному Хресті та військовій Санітарній управі. «Ми з Василем взялися до діла: приладнали комірку під сходами готелю на перев'язувальний пункт. Подерли кілька простирادل на бандажі і наготовили, що мали в себе, для дезінфекції ран», – описувала свою роботу у ці складні часи у своїх спогадах жінка [66, с.15]

Пекарчук висловила велике бажання стати воячкою і у подальшому під ім'ям «Степан Книшенко» вступила до Українського маршового батальйону 34 запасного полку [49, с.21]. Про це вона говорила так: «Мені хотілось доказати, що між українцями є також патріотки, які будуть боротись за свій край із зброєю в руках. Я була певна, що ми будемо мати своє військо і що там будуть боротись теж жінки–українки»[49, с.19]. Про тодішню ситуацію та боротьбу Центральної Ради Тіна Пекарчук також описувала у своїх споминах: «У липні 1917 р. Українська Центральна Рада вперто змагала до закріплення влади, яку признав їй Український Національний Конгрес. На перешкоді стояв Тимчасовий Уряд у Петрограді, що лиш із трудом погодився на автономію. Відбулись З'їзди – Військовий, Селянський, Робітничий і всі вони підтримували Укр. Центральну Раду в її змаганні до репрезентації українського народу» [49, с.21].

Під час Української національної революції ці військові діячки побачили багато доленосних подій для України та пройшли велику кількість випробувань, про що вони пишуть у своїх мемуарах. Наприклад, Г. Совачева надзвичайно радісно відгукувалася про прийняття 1–го Універсалу Центральної Ради, що значно підвищили бойовий дух українських військових: «А он причепурене до паради військо чітко крокує під звуки маршу, щоб віддати честь і пошану своїй українській владі. Скільки національної гідности, скільки гордощів відчувається в їх ході! І все таке врочисте і хочеться, щоб такій процесії не було кінця...» [65, с.19].

Одна про часи Гетьманату Скоропадського, як і вона, так і Пекарчук відгукуються критично та досить негативно. Ганна Совачева говорила про це так: «Селянський з'їзд німці заборонили. Незабаром дійшла до нас вістка про розігнання Центральної Ради. Щеміло нам серце...» [67, с.18]. З усіх цих слів можна припустити наскільки несподіваною та неприємною стала звістка про зміну влади в Україні для Ганни Вікторівни. «Найперше я відмовилася наново скласти присягу, мотивуючи тим, що я вже раз присягала на вірність Укр. Нар. Республіці. Відійшовши добровільно, я прийняла працю секретарки інструкторського відділу у Союзі Кооператив», – так у своїх мемуарах описувала Харитина Пекарчук ці події [49, с.30–31].

Ставлення до більшовиків у жінок, як і в учасниць національного руху, про яких ми уже згадували, було вкрай негативне. Наприклад, своє ув'язнення у «ЧЕКА» Пекарчук згадувала так: «Щодня когось розстрілювали, щодня викликали на допит і мене. Поволі зазнала я їхніх метод примушування, бо вони старались мене заломити, ставлячи під стінку й обстрілюючи мене. Потім виводили живою назад у камеру аж до другого дня» [49, с.28]. З цих слів зрозуміло наскільки тяжким та жорстоким був більшовицький арешт Тіни Пекарчук.

Жінка також згадувала і про свою роботу у санітарному потязі, , адже саме їй доручили сформувати цей потяг. «Тяжка то була праця – не було медикаментів перев'язочного матеріалу, фахового персоналу. <...> Не маючи ліків, я робила порошки із соди і даючи їм хворим казала, що вони допоможуть, а коли верталася, то мої хворі казали, що їм дійсно краще», – саме за таких обставин доводилося працювати жінці [50, с.11].

Зміну діяльності та набуття нових можливостей у сфері роботи можна простежити і у інших жінок. Варто зазначити, що якщо частина освічених жінок зраділа демократичним свободам, принесеним лютим 1917 р., то інша частина, малоосвічені робітниці, не знали, як що це таке і як до цього ставитися. І саме у цьому випадку гасла більшовиків впали на сприятливий ґрунт. Однак навіть вони змогли скористатися можливостями нової влади та зробити партійну кар'єру. Як

відзначає Р. Стайтс, хоча для діяльності жінок, що підтримували червоних була притаманна неабияка доля стихійності, більшовики намагалися контролювати цей процес [69, с.211].

Одразу після Лютневої революції, як згадує К. І. Рибіна, вона стала активною пропагандисткою більшовицької ідеології на заводі [4, с.13]. За спогадами Рибіної агітаційна робота у партії була поставлена серйозно, слова агітатора зачепили її за живе: «Партія і Ленін входили в душу молодого робітника. Весь величезний політичний апарат більшовиків горів агітацією. За дорученням партії вся наша молодь була невтомними ораторами. Написані Леніним Квітневі тези були метою для молоді і з ними ми були на заводі, в цехах, за верстатами, на вулиці» [цит. за: 4, с.12].

Зінаїда Аверкович за порадою батька пішла працювати у житловий відділ Революційного комітету, де і продовжила її кар'єра. «Після звільнення міста Червоною Армією, я була покликана для роботи у житловий відділ і призначена завідуючою квартирною секцією, працювала і в інших відділах Ревкому», – досить коротко та сухо згадувала Аверкович етапи своєї біографії [1, арк. 2].

А. Саніна у своїх спогадах не згадує про власні враження та ставлення до Лютневої революції, зазначивши лише те, що до 1918 р. продовжувала працювати кравчиною. З 1918 р. вона служила у Червоноармійському партизанському загоні санітаркою куди, за її словами, вона пішла добровільно [2, арк. 1]. Цим і можна охарактеризувати її діяльність у часи революційних перетворень. Під час роботи у цьому загоні вона зазначала, що «в усіх нас була якась безстрашність, здавалося, що ніхто не боявся смерті, і не думав про неї» [2, арк. 2]. Потім жінка була медсестрою та «господинею» Санітарного потягу, займалася підпільною роботою з батьком та працювала у надзвичайній комісії. У той же час вона була прийнята в партію, про що Анна Саніна констатує у своїй автобіографії. Потім на жінку чекала чергова кар'єрна сходинка – завідувача повітовим відділом охорони материнства та дитинства [2, арк. 3]. Незважаючи на те, що робітниця не знала, як організувати цей відділ у спогадах вона зазначала: «Страшно тяжкий час був. Проте молоду радянську владу потрібно

зміцнити, відновити та зберегти молоде покоління – дітей. Батьки, яких боролися за радянську владу» [2, арк. 4]. Після революції Анна Саніна зробила вдалу кар'єру завдяки партійному членству.

Клавдія Рибіна ж стала активною пропагандисткою більшовицької ідеології на своєму заводі. Уже у серпні 1917 р. жінку було обрано секретарем заводського комітету РСДРП(б), а у наступному місця вона стала секретарем Червоної Гвардії [4, с.13]. Жінка так відзначала свою роботу: «Вербую усіх чесних працівників до Червоної Гвардії» [цит. за: 4, с.13]. Вона активно долучилася до встановлення більшовицької влади у Маріуполі, працювала помічником ад'ютанта штабу Червоної Гвардії. У квітні того ж року – нове завдання: революціонерці було доручено організувати вивезення з Маріуполя морем до Єйську поранених [4, с.13]. Е. Алієва зазначає, що така жіноча діяльність на військовому поприщі не була чимось екстраординарним для того часу, бо залучення жінок до суто чоловічих сфер діяльності характерна прикмета революційного та пореволюційного періоду [4, с.13]. Після встановлення влади рад жінку отримала хороше кар'єрне просування – вона стала шифрувальницею, машиністкою, інструкторка Київського Горкому партії та у наступні роки була партійною функціонеркою [4, с.14].

З. Аверкович стала делегаткою жіночого відділу, працювала у дитячих будинках, а у 1921 році стала членом партії Чернігівської міської парторганізації [1, арк. 2]. Потім вона стала інструктором по жіночій роботі, організовувала дитячі колонії та у наступні роки займала посади, або інструктора по роботі, або завідувачою відділом [1, арк. 2].

Отже, спогади засвідчують чимало спільного в долях жінок з різних політичних таборів: робота санінструктором, в санітарних потягах, участь у військових діях, робота в органах влади. Але по закінченні революції закінчуються і збіги.

Зі спогадів жінок-робітниць зрозуміло, що вони скористалися своїм шансом змінити якість життя, якою вони були незадоволені. Іншим фактором став вплив старших членів родити та, безпосередньо, активна більшовицька

агітація. Також потрібно акцентувати на тому, що ці автобіографії були написані набагато пізніше зазначених подій та під пильним радянським контролем, на відміну від мемуарів жінок, що були написані на еміграції.

Усі жінки-робітниці наголошують на важкому, злиденному дитинстві, що змусило рано стати до роботи, досить емоційно описують роки революції, які припали на їх молодість. Іноді описання нагадують пригодницькі оповідання, як у вищезгаданих спогадах Анни Саніної, іноді трагічні (усі пережили смерті рідних, в тому числі від тифу, холери). Крім смерті членів сім'ї, не рідко траплялося таке, що родина залишалася без батька, тобто і без матеріального забезпечення. Наприклад, Аверкович згадувала, що «сім'я залишилася без засобів для існування, зацькована оточуючими» [1, арк. 1]. Життя по завершенні революційних подій описується сухо, як у діловодстві: роки і посади, шаблі кар'єрного зростання. З одного боку це було характерно для радянської номенклатури, до нижчих структур якої вони потрапили: кожні 2–3 роки нова посада. З іншого боку, це особливість радянської мемуаристики: люди писали те, що можна, ховаючись за сухими рядками кар'єрних змін [48, с.20]. Водночас, А. Саніна згадує, що її звільнили з роботи у 1937 р. через арешт брата, а К. Рибіна, незважаючи на те, що вона брала участь у чистках партії, у 1938 р. сама була потрапила за ґрати як «ворог народу», де провела майже рік [2, арк. 6; 4, с.16].

Отже, попри сказане вище, беззаперечним є те, що зазначені мемуарні джерела віддзеркалили досить серйозні, «зламні» зміни, що відбулися в житті жінок, мемуари яких залучено до аналізу. Вони, загалом, демонструють модель поведінки жінок, що опинилися у стресовій ситуації та намагалися пристосуватися у цих умовах. Однак, навіть у такій важкій ситуації, ці жінки змогли не тільки вижити, а й абсолютно змінити власне життя, скориставшись шансом, що дала їм революція. Однозначним є те, що незважаючи на кардинально різні долі та політичні погляди український революційним буревій змінив життя цих жінок, відкривши їм новий етап життя.

РОЗДІЛ 4. МЕМУАРИ ЖІНОК–ОЧЕВИДИЦЬ РЕВОЛЮЦІЇ

Розглянувши спогади жінок з яскраво вираженими політичними позиціями можна було б поставити крапку, однак не усі жінки мали змогу вийти на революційну політичну арену. Переважна більшість українських жінок залишалася звичайними дружинами, матерями та трудівницями. Під час революційної боротьби жінки намагалися зберегти своє буденне життя. Дехто з них намагався зберегти родину, дати дітям належне виховання та хорошу освіту, захистити їх від жорстокостей війни і революційних потрясінь. Прикладом таких жінок були М. Лівницька, Н. Полонська-Василенко та С.Зерова.

Марія Лівницька – письменниця, громадянська діячка, дружина президента УНР в екзилі Андрія Лівницького. Освіту жінка отримала у першій в Києві жіночій гімназії, де свого часу навчалася і Наталя Полонська-Василенко. Проте після закінчення навчання Лівницька стикнулася з певними труднощами: «Мачуха хотіла якнайшвидше видати мене заміж. В ті часи це була єдина кар'єра для молодої дівчини. Сумна була доля тих дівчат, які кінчали середню освіту. До вищої школи доступу майже не було, а знайти посаду для жінки теж було дуже важко», – писала Марія Варфоломіївна у своїх мемуарах [40, с 59]. Як бачимо, на початку ХХ ст. українки були у досить залежному становищі, не маючи змоги вибирати своє майбутнє.

При цьому вона займалася громадською та партійною діяльністю. Завдяки тоді ще приятелю, Андрію Лівницькому, стала членкинею Революційної української партії (РУП). Згодом вона взяла участь у роботі Соціал–демократичної Робітничої Партії (УСДРП) [57, с.1].

У 1901 р. у Києві утворилася Українська жіноча громада, де працювали відомі українські культурні діячки: Л. Старицька–Черняхівська, М. Грінченко, Г. Чикаленко та інші. М. Лівницька теж долучилася до їх кола. Головними завданнями організації були виховання дітей в українському дусі та розповсюдження популярної української літератури по селах.

З початком революції подружжя Лівицьких повністю поринули у події. Марія описувала це так: «Наше життя різко змінилось. З тихого і спокійно воно стало знов бурхливим, повним хвилювань» [40, с.259]. Але повноцінно взяти участь у нових перетвореннях М. Лівицькій так і не вдалося: «Я особисто не брала участі в революції 1917 р. Причиною цього були мої родинні обставини. Наші діти, Наталя і Микола, були в шкільному віці та вимагали моєї опіки. Дочка моя училась вже в гімназії в Золотоноші, а сина я сама підготовляла до іспиту до першої класи гімназії. Під моїм доглядом були також хлопці–сироти, якими опікувався Андрій. Я не мала права занедбувати всіх цих обов'язків родинного характеру. Мені доводилось частенько перебувати тільки удвох з сином та службою» [40, с.261].

Проте зважаючи на все більший наступ більшовиків на українські землі, наприкінці 1917 р. Лівицька змушена була переїздити, про що писала так: «При такій неспокійній і навіть небезпечній політичній ситуації мені з дітьми не можна було довше жити в Полтаві. У грудні 1917 року перед Різдвяними святами, залишивши Андрія в Полтаві, ми виїхали назад до Гельмязова» [40, с.272]. Але там усе тільки погіршилось: невпевнена політична ситуація та хворий син тільки ускладнювали стан справ. «Непокоїлась я і своєю ситуацією; що мала робити з хворою дитиною, яку не можна було рушити з ліжка? Наше трагічне становище погіршилось іще тим, що один з робітників мріяв нас вижити з будинку Бремзенів, в якому ми тоді жили, і ним заволодіти» [40, с.273].

Потім переїзд до Києва та наступний до Жмеринки, яку з часом окупували більшовицькі війська, через деякий – на Полтавщину: «Час ішов, а Андрій не повертався. Моє становище ставало щораз більш неприємним. Я не знала, що робити. Чекати на поворот українського уряду здавалось безнадійним. Не могла я сидіти далі у батька на утриманні та ще й з трьома дітьми» [40, с.314]. Як бачимо, і у цьому випадку жінка чекала поверненню «наших», попри те, що сама не брала участі у українській революційній боротьбі.

Однак уже у 1920 р. їй взагалі довелося залишити Україну та переїхати закордон, до Варшави. Там вона стала довголітньою головою «Союзу українок –

емігранток» [57, с.1]. Цей союз дбав про об'єднання українського жіноцтва, там утворювалися зв'язки з закордонними жіночими товариствами, знайомили їх з українською справою, а водночас опікувалися українськими дітьми, полоненими, інтернованими та молоддю [73].

Ще одна відома діячка того часу, яка не брала участі у революційних подіях 1917–1921 рр., історикиня Н. Полонська-Василенко. Наталія Дмитрівна – історикиня, археологиня, архівістка та докторка історичних наук. Навчалася у Фундуклеївській жіночій гімназії, яку закінчила в 1901 р. зі срібною медаллю. Потому була студенткою на історично-філологічному факультеті Київських Вищих жіночих курсів, де вже в 1912–1915 рр. була асистенткою при кафедрі історії Росії і методики історії. 1913 року Полонська-Василенко склала іспит у Державній комісії Київського Імператорського університету Святого Володимира і отримала диплом І-го ступеня [11]. Наталія Полонська-Василенко – перша жінка, яка була обрана в 1916 р. приват-доцентом університету Святого Володимира, тобто першою професоркою, з дорученням викладати курс археології та завідувати університетським археологічним музеєм [11].

1917-й рік та звістка про Лютневу революцію застали Наталю Дмитрівну в Москві: «Одного дня я почула на вулиці розмови про збройне повстання в Петербурзі. В газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Казали про величезні черги по хліб, на інші продукти. В Москві про це переказували з слів «очевидців»» [55, с.120]. Однак з кожним днем ситуація ставала напруженіше, розгортання революційних подій лякало, що відчувається за рядками мемуарів і зрештою виливається в такі записи: ««Нарід хвилювався...Парламентарі поїхали верхом до манежу з білими прапорами і разом широко розкрилися ворота манежу, які виходять до Воздвиженки, до башти «кутафії», урочисто вилетіли парламентарі з білими прапорами, вигукуючи «Приєднались!!». Громоподібне «урра» пролунало по всьому майдану, перекотилося на Мохову, Воздвиженку...Стрункими колонами з манежа виходили офіцери, юнкери і проходили на Мохову... Нарід витав їх криками, дівчата чіпляли на груди їм

червоні банти. Було урочисто, гучно, звідкіля взялась музика, яка грала марсельезу...І було сумно і страшно» [55, с.120].

Крім того, це одним приводом для занепокоєння було становище батьків Полонської–Василенко: «Я страшенно хвилювалась за батька: йшли чутки, що на фронті не всі прийняли «революцію».... Я прагнула повернутися до дому, мене хвилювала мати, як вона там сама?» [55, с.121–122].

Небезпека і стурбованість відчувається і в записах Наталії Дмитрівни по поверненні в Київ: «Навчання припинилось. В університеті всі аудиторії перетворились в залі для мітингів, в середніх школах мітингували учні і оголошували засуди батькам, як класовим ворогам...почуття безнадійности, безпорадности, передчуття чогось ще жахливішого, що мусить статися, що насувається» [55, с.124]. Вона призупиняє наукову діяльність, зосередившись лише на викладанні, щоб заробити кошти на життя. У той час життя Наталії Полонської–Василенко було вкрай складним: велике навантаження на роботі, нестача грошей, слабе здоров'я, що підкосила чергова конфіскація. «Часи були тривожні. Кожний день приносив щось страшне. В Києві панувала анархія», – згадує вона тогочасну ситуацію у місті [55, с.113].

Попри те, що Полонська-Василенко не брала участі в революційних подіях, її мемуари дозволяють досить точно визначити її позицію. У подальшому Н. Полонська-Василенко продовжувала займатися науковою та навчальною діяльністю і за радянських часів. Однак, відносини її з новою владою склалися не найкращим чином, що врешті–решт спричинило еміграцію жінки закордон. Наталія Полонська-Василенко, описуючи стурбованість з приводу революційного безладу, досить відверто висловлює ставлення до нової більшовицької влади, що потім сказалося на її долі.

Не тільки М. Лівицька та Н. Полонська-Василенко за власними причинами не долучилися до революції 1917–1921 рр., а й С.Зерова, дружина українського історика, перекладача та поета М. Зерова. Цих жінок можна віднести до певної когорти молодих жінок, що увійшли в нову епоху.

Софія Зерова (Лобода) була однією з трьох доньок професора Федора Лободи [54]. Її батько закінчив учительський інститут, служив у Луцькому окружному суді. Кузен Микола Лобода був директором Київського ІНО [34]. Тобто, можна сказати, що Софія Федорівна походила з висококультурної інтелігентної родини. Сама ж Софія вчилася на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів [34]. Під час Першої світової війни, дівчина вирушила на фронт: вона працювала на Волині і у Галичині сестрою-господинею на харчовальному пункті для робітників, що копали окопи [34]. А згодом її призначили завідувачкою цілого району харчовальних пунктів.

Свої емоції щодо Лютневої революції у 1917 р., Зерова не описує у власних спогадах, однак зазначає, що «коли розпочалася лютнева революція і фронт фактично перестав існувати, роботи на окопах припинились, харчувати було нікого, і всіх цивільних робітників, в тому числі й мене, відпустили додому» [27, 216]. Після повернення додому жінці вдається влаштуватися на роботу в Книжкову Палату, про що вона досить докладно описує у своїх мемуарах, згадуючи і про загальну ситуацію у місті на початку революції. «Розпочалася громадянська війна, вчитися через постійне безладдя в місті і в навчальних закладах було майже неможливо. Я стала на роботу, але й тут не було ще нічого сталого, одні інституції – щезали, розформовувалися, інші зливалися, об'єднувалися, виникали нові, так само не дуже тривкі, і мені доводилося досить часто змінювати роботу. Нарешті пощастило влаштуватися на постійнішу, спокійнішу і приємнішу для мене – працю в Книжкову Палату» [27, 217]. Як бачимо, ці спогади дещо схожі з мемуарами Полонської-Василенко: обидві жінки описують власну стурбованість та розпач через напружену ситуацію, що відбувається.

«Надходили тяжкі роки повоєнної руїни і громадянської війни. В Москві і в більшій частині країни уже справляла перемогу жовтнева революція, розпочинався період відбудови, але за Україну й Київ ішла ще велика, гостра боротьба; лінія фронту була ще несталою, постійно змінювалася», – з цих слів жінки зрозуміло тогочасну політичну ситуацію на українських теренах [Зерова,

218]. Також Софія Федорівна описує і проблеми побутового плану, пов'язані з харчовим забезпеченням у Києві: «Ми, кияни, прокидаючися вранці, не завжди певно знали, яка влада в місті, чи будуть відчинені харчові магазини, чи можна купити щонебудь на базарі. Бували дуже тяжкі хвилини, ніхто не був певен завтрашнього дня, ніхто не їв досхочу, майбутнє видавалося неспокійним і непевним. Так хотілося миру, демократичного, міцного» [27, с.218–219].

У 1920-му стається важлива подія в житті Софії Лободи – вона виходить заміж за Миколу Зерова, з яким була знайома ще до Першої світової: «Ніякого весілля ми, звичайно, не влаштовували. Час був тяжкий, голодний, пригощати гостей було нічим, всі це добре розуміли» [27, 220]. Попри радісну подію, жінка також і згадувала побутові проблеми, що були поширені в українських містах під час революційного виру. Ці проблеми червоною ниткою погодять через весь сюжет революційного життя у Києві.

У своїм спогадах С.Зерова згадувала і про тяжкі побутові умови, і невеликі кімнати, де вона проживала, і проблеми з транспортом, і нестачу їжі та загалом тяжку ситуацію у місті. Ось декілька епізодів: «Праці в мене тоді було дуже багато, все доводилося робити самій. У помешканні не було води, треба її було приносити на третій поверх з підвалу, де містилася пральня, це було не легко, але я виконувала і це. <...> В кухні в нас тепер було три господині, але всі ми жили дуже мирно й дружно, непорозумінь і сварок у нас ніколи не було. На старій великій плиті, в якій тепер, звичайно, не палилося, стояло три примуси. На них ми всі варили куліш із пшона – коронна страва того часу. Картопля являла собою велику розкіш і рідкість. І коли вона з'являлась випадково когось із нас, ми пригощали нею один одного, ніби якимись ласощами. <...> Хліба не вистачало, люди купували або діставали у родичів на селі трохи борошна й пекли коржі» [27, 221–224]. Відразу кидається у очі позитивне відношення Зерової до складних побутових умов, що імовірно було зумовлено тим, що спогади були написані на замовлення. А отже і ніяких критики та нарікань там не мало бути.

Щодо подальших подій, то тяжке життя у голодному Києві змусило подружжя переїхати: «Я не мала нічого проти, залишила працю і восени 1920

року ми переїхали з Києва до Баришівки і прожили там близько трьох літ. Баришівка була в ті роки тихою вигідною провінцією, містечко вважалося "заштатним" і справді мало чим було схоже на місто, радше виглядало воно як українське село» [27, 225]. Наступні епізоди життя Софії Зерової покриті чорними плямами, достовірно відомо лише, що вона померла у 1985 р.

Отже, можна сказати, що не усі тогочасні жінки хотіли, або мали змогу вийти на революційну політичну арену, але намагалися влаштувати своє життя та своїх рідних.

Зовсім інший погляд на революційні події можна побачити у представниць дворянства, для яких 1917 р. став не «вікном можливостей», а трагедією. Саме так ставилися до подій 1917–1921 рр. відомі представниці роду Грохольських на Поділлі – Софія Грохольська та Марія Собанська.

Софія Грохольська походила з польського магнатського роду Замоїських. В 1886 р. одружилася з графом Тадеушем Грохольським. Історія родини Грохольських тісно пов'язана з історією Вінниці та усього Поділля. Вони володіли маєтками в приміських селах і в самій Вінниці, брали активну участь в суспільно–політичному та культурному житті міста.

Реакція на Лютневу революцію та її наслідки у жінки була така: «Коли у Росії вибухнула революція, то першим прикладом здичавіння і розлючення російських солдат було вбивство беззахисного старця – князя Романа Сангушка в Славуті та спалення палацу після цілковитого пограбування» [21, с.24]. Можна зрозуміти, що ця подія стала провісником змін, певною «точкою неповернення», що сколихнула польські шляхетні родини. Це вбивство ніби відкрило можливість насильства щодо польських сімей, запустило погроми та пограбування маєтків поляків на Поділлі » [15].

Наступного року родина Грохольських усе більше відчуває утиски. «Зранку 18 січня 1918 року Генріх, повертаючись з П'ятничан, сповістив нам що попереднього дня П'ятничани стали жертвою грабежу...Ледве ми про це дізналися, коли на Стрижавський двір наскочили три кінні більшовики, пробралися прямо до стайні, щоб оглядіти. Селяни, вважаючи, що більшовики

вже забиратимуть коней і корів, кинулися «рятувати», що вдається для себе» [21, с.34]. Скориставшись непевністю ситуації після приходу більшовиків до влади у Вінниці, селяни та колишні військові вдавалися до масового грабунку польських будинків.

Переїзд до Вінниці, зайнятої більшовиками, не полегшив ситуації: «Ми зайшли до переповненого будиночка, бо, крім моїх дітей, близькі Тадзя прихистили дітей Олександра Руссановського з няньками і наймолодшого синка Здіслава і Марії Грохольських...У кімнаті, призначеної для прислуги, розквартирувалися сім більшовиків, так що наші жінки вже мусили лягти в прихожій на сінниках» [21, с.39]. І далі, зважаючи на постійну зміну влади у місті, становище Грохольських було складним та невпевненим. «Пройшов січень, лютий і половина березня, і щоразу, коли ситуація в країні ставала гіршою, ми намагалися демонструвати відносний спокій», – так ілюструє власні переживання С.Грохольська [21, с.41].

Грохольська також була свідком встановлення у Вінниці влади Директорії: «...українці реквізували житло й у нас зайняли службову кімнату. Потім почалося роззброєння німців і австрійців, які, власне тільки розквартирувалися у реальній гімназії і в декількох інших будинках, ні до чого не вмішуючись...Одного дня я бачила, як головною вулицею Вінниці йшли австрійські підрозділи без зброї, повісивши голови...Це виглядало сумно. Ми залишилися *де-юре* під українськими властями» [21, с.57–58].

У наступних рядках своїх споминів Грохольська, як це відобразилось на житті міста: «Від моменту коли німці вивели свої війська з Києва, а австрійці – з Поділля, ми мали українські уряди в особах Винниченка й Петлюри. Вінниця незабаром стала столицею України. Директорію спершу перенесли з Києва до Козятина, а оскільки там її безперестанно переслідували більшовики, то її розмістили у Вінниці на Поділлі. Розпочалися реквізації помешкань» [21, с.58].

Однак, незважаючи на складні події, неможливо повністю зрозуміти яким було ставлення Софії Грохольської до української влади. І оскільки авторка уникає власних висловлювань з політичних тем, констатуючи факти, судити про

її відношення до української влади та Української революції можна лише з інформації «між рядків». Але зрозуміло точно, що це ставлення було без особливого зацікавлення чи сподівань. Лише одного разу можна знайти коротку думку жінки щодо цього питання: «Коли управляли українці, проживання було ще можливим, хоча дуже важким, хліба та інших продуктів було ще доволі» [21, с.58].

Проте, політична ситуація на Поділлі знову змінилася і вкотре більшовики намагалися заходити Україну, що спричинило масову евакуацію Директорії. Через кілька днів Вінницю знову захопили більшовики. У своїх спогадах Софія Грохольська описує це так: «Це було 18 березня 1919 року. Мій син Генріх вийшов до міста, бажаючи побачити більшовицький в'їзд. Бачив, як євреї висовували звідусіль голови, та, побачивши червоні банти, вітали більшовиків радісними викриками «Уррра, уррра!» й самі приєднувалися наброду, званого «Червоною армією»» [21, с.59–60]. Якщо ж ставлення до української влади було переважно нейтральним, до українських селян поблажливе та певним чином патерналіське, то до більшовиків – вкрай негативне.

Зі зміною влади змінилися і порядки, життя у місті. Масові арешти, вторгнення до домівок, обшуки, пограбування, доноси, контрибуції – нова реальність більшовицької влади у тогочасній Вінниці. Розповідаючи про атмосферу у місті Грохольська говорила про це так: «Всі жили в безперервному терорі цих проклятих візитів. Щоранку ми дізнавалися, що вночі було розстріляно стільки–то осіб. Життя було страшно важке..» [21, с.82].

Після посилення терору та численних попереджень про майбутній розстріл, родина Грохольських вирішила тікати з міста. Уже після повернення до звільненої Вінниці Петлюри, Софія Грохольська з синами та іншими поляками виїхати до Варшави, назавжди залишився Україну: «Було вирішено, що ми виїжджаємо через три дні. В неділю 1 вересня 1919 р. ми виїхали – дев'яносто дві особи» [21, с.95].

Також потрібно звернути увагу на те, що О. Гайдай зауважує, що спогади С.Грохольської піддажують домінантний наратив національно–визвольних

змагань, розповідаючи про життя в умовах постійної зміни влади, конфіскацій та погромів, розкриваючи побутові труднощі та особисті переживання [15]. Тобто, це спомини жінки, яка опинилася у епіцентрі подій, не бажаючи цього. Вона побіжно розповідає про політичну ситуацію, акцентуючи увагу на власних труднощах у тривожні часи. Однак, О. Гайдай говорить й про те, що спогади Грохольської – це також оповідь і до своїх нащадків, тому представники родини зображуються лише з кращого боку, як «останні лицарі» того часу, а спогади не містять жодної інформації про суперечки чи незгоди в родині [15]. Проте, як ми знаємо, така ідеалізація притаманна для мемуарів, адже розповідь авторки має виключно суб'єктивний характер.

Потрібно також згадати іншу представницю відомого польського роду – Марію Собанську. Як зазначає Л. Ломако, М. Собанська була непересічною постаттю в історії Поділля, яка опинилася на перехресті цивілізацій і назавжди залишила тут свій яскравий слід [41, с.58]. Вона народилася в 1879 р. у П'ятничанах, а після одруження з Ієронімом Собанським переїхала до Сумівки. У П'ятничанах залишилася її матір Ванда Грохольська, яка неодноразово згадується у спогадах Софії, та брат Здіслав зі сім'єю. Вона, як і С.Грохольська, залишила свої спогади про революційні події на Поділлі. Її родина теж зазнала грабунку та знищення власного маєтку. «У Вінниці ситуація дуже загострилася через збунтовані військові частини, які через неї проходили, з ними об'єднувалися селяни, щоб грабувати й нищити все, що потрапляло їм до рук... Попри перестороги моя мама не хотіла виїжджати (з маєтку). Врешті одного дня їй вдалося з сестрою відправити до міста, а вже ввечері селяни увірвалися на подвір'я і до палацу, знищуючи з запалом абсолютно все» [64, с.248]. Варто відмітити, що погроми маєтків у Стрижавці та П'ятничанах відбулися майже в один час, у період встановлення влади більшовиків у регіоні.

Після переїзду до Вінниці Марія Собанська детально описує постійну зміну влади, частково виражаючи власне ставлення до цього: «Пізніше почалися обстріли міста, яке переходило з рук в руки сил, які були не дуже окреслені та швидко змінювали один одну. Часом тут були війська і влада законного уряду,

які за появи ворожих загонів щезали, залишаючи місто на поталу наступникам. Засипали ми під рукою керенщини, а прокидалися під владою якоїсь там «республіки», яка по кількох тижнях, відстрілювалася від банди, що називала себе «Вільною Україною» [64, с.230]. Тобто, як і у споминах Грохольської, бачимо трагічно–негативне переживання революційних подій.

Однак незважаючи на напружену ситуацію та власне скрутне становище Марія Собанська опікувалася дитячим притулком: «Я була, власне у притулку, коли кілька солдатів у повному спорядженні вдерлися до нашого будинку, грізно вимахуючи перед нашими носами револьверами...Я їх заспокоїла, показуючи порожню комору і казанки...» [64, с.230–231].

Вона також відвідувала політично–народні зібрання у місті, цікавлячись ідеями нової влади: «Ми увійшли до зали, забитої селянами, євреями й солдатами. Неможливо описати спеку й задуху, що панувала в залі...Якийсь моряк пояснював щось російською про чорноробів, буржуїв і кровопивць, а присутні щохвилини перебивали промову вигуками: «Далой! На погібель їх!». Цієї миті з глибини зали вирвався голос, що запитав русинською, хто є буржуєм і як його розпізнати. Трибун, не дуже красномовний, замислився, почухав голови і врешті прорік: «Буржуй – це кровопивця...Це багач, що сидить на землі, а інші за нього працюють» [64, с.231]. На таких зібраннях більшовиками проводилося цілеспрямоване підбурювання, у першу чергу, селян проти великих землевласників, про що у своїх мемуарах згадувала і Софія Грохольська.

Врешті решт було зроблено висновок: «Ми завчасно знали, як звучатиме та порожня балаканина, зазвичай геть беззмістовна, отож малоцікава для нас, то ми дали спокій тим політичним студіям більшовицьких звичаїв» [63, с.232]. Жінка також описує і життя міста за часів австро–німецьких військ, яких, до речі, називає одвічними, ненависними ворогами: «Німці і австрійці поділили Вінницю на дві частини. Німці зберегли за собою вокзал та залізничні магазини, а також військові склади. Австрійцям залишилася гірша частка: мирне місто, збурене революційними заколотами [64, с.236–237].

Але зважаючи нібито на прихід німців та австрійців, та перехід до мирного життя, життя у Вінниці тільки погіршувалося. Все більше поляків виїздили з Поділля, що змушена бу зробити і родина Собанських. Цей від'їзд, який Марія називає «вигнанням», описаний надзвичайно емоційно та драматично: «Я повернулася до річки. Мій погляд біг з течією Бугу до того, що я любила. Прощай, краю моєї молодості. Ти моя справжня вітчизна» [64, с.242].

Отож, мемуари М. Собанської та С.Грохольської дають змогу поглянути на події 1917–1921 рр. з позиції тих, для кого всі можливості залишилися в минулому, перекреслені революційним буревієм. Спогади ж М. Лівицької, Н. Полонською–Василенко та С.Зеровиї показують ту модель поведінки «жінки у революції», коли зазначених осіб, через різні причини та обставини, революційні зміни захопили. Такі жінки намагалися зберегти своє життя та життя своїх рідних та близьких у надзвичайно непрості часи.

ВИСНОВКИ

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. покликала на історичну арену тисячі нових людей, але були сотні імен невідомих і непомітних персоналій, чії біографії лише сьогодні стають предметом історичних досліджень. І серед них вагоме місце належить жінкам, що на рівні з чоловіками будували «свою» країну, використовували нові можливості революційних змін, або ж просто пристосовувались до них, намагаючись вижити.

І саме жіночі мемуари виступають важливим історичним джерелом у вивченні цього аспекту ролі жінки у революційних подіях. Адже вони «розповідають» про особистісне ставлення авторки до зазначених подій, її роздуми та оцінки, відновлюють факти, або події, що недостатньо висвітлені в інших джерелах, тим самим відкриваючи їх для науковців і громадськості.

Залучені до дослідження спогади демонструють різні моделі поведінки жінок в епоху революційних змін. Активні учасниці громадсько-політичних рухів, членкині політичних партій С. Русова, Н. Суровцова, Т. Петрів, Є. Бош, С.Гопнер прагнули змін, можна сказати, були готові до революції, тому сприйняли її з ентузіазмом. Їх спогади відбивають активну діяльність жінок, які займали досить високі посади в урядах нових держав. С. Русова, Н. Суровцова та Т. Петрів працювали на державних посадах молодії УНР, дбаючи про українську державність у різноманітних сферах. Про «свою» більшовицьку державу розповідають і професійні революціонерки, відомі партійні діячки Є. Бош та С.Гопнер.

Спогади Г. Совачевої, Х. Пекарчук, З. Аверкович, А. Саніної, К. Рибіної свідчать про те, що до революції жінки будували власне життя, у випадку жінок-робітниць досить важке. Під час революції вони перекваліфікувалися, скориставшись новими можливостями та шансами, що дав їм час. Відкрили своє «вікно можливостей» робітниці З. Аверкович, А. Саніна та К. Рибіна, що за нової радянської влади побудували зовсім іншу кар'єру, повністю змінивши своє

життя. Ймовірно тому їх спогади про революцію, яка, до того ж, припала на молоді роки, сповнені пафосом та емоціями, у той час, як описання подальшого життя за нової влади являє собою сухий перелік років і посад.

Водночас, переважна більшість українських жінок залишалася звичайними дружинами та матерями, що намагалися дбати про родину та зберегти своє звичне життя. Про це свідчать спогади М. Лівицької, Н. Полонської–Василенко та С. Зерової, які з різних причин не брали участь в революційних подіях, але підтримували українську державу. Звичайно, запропонований у роботі поділ є умовним, адже людські долі важко вкласти в якісь визначені рамки. М. Лівицька, судячи за її мемуарами, і хотіла б долучитися до активної діяльності в новій українській державі, але цьому завадила необхідність бути поряд з дітьми. Н. Полонська-Василенко, описуючи стурбованість з приводу революційного безладу, досить відверто висловлює ставлення до нової більшовицької влади, що потім сказалося на її долі. С. Зерова не висловлює власних думок щодо революції, головним чином звертаючи увагу на своє буденне життя у революційний час.

Надзвичайно емоційні спогади польських поміщиць С. Грохольської та М.Собанської свідчать про те, що кардинальні зміни, які принесла в їх життя революція, усі їх можливості залишили в минулому.

Отож, проаналізовані спогади різні за обсягом, часом і місцем написання, стилем та емоційністю. Але всі вони віддзеркалюють з одного боку особистісне ставлення авторок, їх емоції, що відчуються за рядками тексту, а з іншого боку дають можливість дослідити різні моделі поведінки в переломну епоху, сприйняття революційних змін українськими жінками. Крім того, аналіз жіночих мемуарів сприяє вивченню ролі жіноцтва у революції, що разом з зіставленням спогадів, написаних чоловіками у зазначений період, дасть змогу відтворити цілісну картину революційних подій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Автобіографія Аверкович З. В., члена партії с 1921 г. Державний архів Вінницької області, ф. Р–5269, оп.1, спр.33.
2. Автобіографія Саниной Анни Никифоровны. Державний архів Вінницької області, ф. Р–5269, оп.2, спр.1.
3. Акімова А., Друц Е. Гопнер Серафима Ильинична. Маршрутами революції. *Женщины русской революции*. Москва: Политиздат, 1968. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/159983/Гопнер>
4. Алієва Е. Б. Революційні події 1917–1919 рр. та долі жінок–революціонерок Донбасу. *Історичні записки*. 2012. Вип. 33. С.11–18.
5. Алферёва И. В. "Женский вопрос" в теории и практике большевизма. Монографія. Брянск: Курсив, 2011. 352 с.
6. Бижук О. М. Участь жіноцтва в українському національно–визвольному русі початку ХХ століття. *Вісник Національного університету «Львів. Політехніка»*. 2006. № 571. С.194–200.
7. Біличенко О. Спогади Надії Суровцової як феномен української мемуаристики. *Волинь філологічна: текст і контекст. Українська література як художній феномен: зб. наук. пр. / упоряд. В. Г. Сірук*. Луцьк: Вежа–Друк, 2015. Вип. 19. С.6–12.
8. Богачевська-Хом'як, Марта. Дума України – жіночого роду. Київ: Воскресіння, 1993. 110 с.
9. Бонь. О. Захоплення більшовиками Києва у січні 1918 року очима українських гуманітаріїв: его–документи. *Київські історичні студії*. 2018. № 1 (6) . С.1–5.
10. Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. Москва–Ленинград: Госиздат, 1925. 272 с.
11. Верба І. В. Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наук. думка, 2011.Т. 8. С.356–357.

12. Волковинський В. М. Гопнер Серафима Іллівна. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2. 518 с.
13. Вороніна М. С. Євгенія Бош – полум'яна революціонерка (гендерний аналіз особистості). *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С.163–165.
14. Гайдай О. Ідеальні незнайомці. Роздуми над спогадами графині Зофії Грохольської в контексті локальної історії. *Україна Модерна*. 2018. [URL: https://uamoderna.com/event/gaidai-zofia-grocholska](https://uamoderna.com/event/gaidai-zofia-grocholska)
15. Гайдай О. У сутінках зникаючого світу: родинні спогади про долю поляків на Поділлі у 1917–1919. *Україна Модерна*. 2019. URL: <https://uamoderna.com/md/haidai-family-memories>
16. Геркалюк М. «Болючі спогади 1917–1919»: у Вінниці презентували книгу про останні роки роду Грохольських на Вінниччині. *Вежа*. 2018. URL: <https://vezha.ua/bolyuchi-spogady-1917-1919-u-vinnytsi-prezentuvaly-knygu-pro-ostanni-roky-rodu-groholskyh-na-vinnychchyni-fotoreportazh/>
17. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С.46–49.
18. Гопнер С. Большевистская организация накануне и в первый год февральской революции в Екатеринославе. *Летопись революции: журнал по истории КП(б)У и Октябрьской Революции на Украине*. № 2 (23): Март – Апрель. 1927. С.7–31.
19. Гопнер С. Октябрьская революция в Екатеринославе. *Сквозь бурю времени: Воспоминания участниц революционного движения и социалистического строительства на Украине и в Молдавии*. Кишинев: Картя Молдовеняска, 1979. С.60–76.
20. Григорьева И. В. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки. М.: Высшая школа, 1984. 335 с.
21. Грохольська С. Болючі спогади, 1917–1919 / на укр. мову пер. А. Белінський. Вінниця: Твори, 2018. 192 с.
22. Добржанський О. В. Бажаємо до України! Одеса: Маяк, 2008. 1168 с.

23. Драчук Ю. О. Жіночі організації у період Української революції 1917–1921 рр. *Україна у світовому історичному просторі*: зб. матеріалів Всеукр. наук.–практ. конф., м. Маріуполь, 24 квітня 2020 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С.57–59.

24. Дучимінська О. Де палає невгасне полум'я (Зустріч із Харитиною Пекарчук). *Наше життя (Our Life)*. Філадельфія. Р. XXVI. Лютий Ч. 2. 1969. С.9–10.

25. Зайченко І. В. До питання про історіографію дослідження творчої спадщини С.Ф. Русової. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С.257–261.

26. Закон про вибори до Установчих зборів Української народної республіки / Головна комісія по справах виборів до Українських Установчих зборів. Київ: Друк. Київ. губ. нар. управи, 1917. 48 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002098>

27. Зерова С. Спогади про Миколу Зерова. *Слово: літ., мистец., критика, мемуари, док.: збірник* / Об-ня Укр. Письм. «Слово». Едмонтон: Слово, 1973. [Т.] 5. С.211–253.

28. Институт выборов в истории России. Источники, свидетельства современников. Взгляды исследователей XIX – начала XX вв. / Веденеев Ю.А., Зайцев И.В., Луговой В.В. Хрестоматия. Москва: Норма, 2001. 784 с. URL: https://web.archive.org/web/20141221213606/http://www.democracy.ru/library/publications/voter/special/el_history/page31.html

29. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. М.: Российск. гос.гуманит. ун-т, 1998. 702 с.

30. Іванець А. До питання про кримський період життя української діячки Харитини Пекарчук та її участь у збройному захисті УНР (1894–1920 рр.). *Українознавство*. 2017. № 4. С.126–141.

31. Історичне джерелознавство: підруч. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. / Я. С.Калакура, І. Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 486 с.

32. Ковальченко І.Д. (ред.) Источниковедение истории СССР. Москва: Высшая школа, 1981. 496 с.
33. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/CONST4>
34. Котенко Н. Приватний Зеро. *ЛітАкцент*. 2015. URL: <http://litakcent.com/2015/09/08/pryvatnyj-zero/>
35. Кошова Н. Участь Надії Суровцевої у становленні та діяльності Міністерства закордонних справ 1917–1918 рр. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. В.1. С.18–24.
36. Кривошея І., Л. Якименко Участь Надії Суровцевої в Українській національно–демократичній революції (1917–1921 рр.). *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С.78–86.
37. Лабур О. В. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з Лютого 1917 року в Україні. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 40. С.42–58.
38. Лабур О. В. Джерелознавчі аспекти вивчення друкованих свідчень старих більшовичок Є. Бош, С.Гопнер, О. Коллонтай. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 40. С.81–90.
39. Липовецький І. Тамара Петрів. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто, 1969. Січень – березень. Ч. 23 (42). С.18–20.
40. Лівицька М. На грані двох епох. Нью–Йорк, 1972. 355 с.
41. Ломако Л. І. Просвітницька діяльність Марії Собанської на Поділлі у 1905–1919 рр. *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття*. Мовно–історичний портрет польської спільноти на Поділлі: зб. наук. пр. міжнар. міждисциплінарної наук.– практ. краєзнав. конф., 21 лист. 2019 р., м. Вінниця / наук. і відп. ред. А. Загнітко. Вінниця, 2019. С.57–61.
42. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 351 с.

43. Махорін Г. Невтомна борчиня за незалежність України. URL: <http://www.zhytomyr.travel/nevtomna-borchinya-za-nezalezhnist-ukraini/>

44. Оніщенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік. Дис....канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 2008. URL: <https://vseosvita.ua/library/zinki-v-suspilno-politichnomu-zitti-ukraini-1917-rik-33727.html>

45. Оніщенко О. В. Мемуари жінок-діячок українського національно-визвольного руху як історичне джерело. *Роль визначних особистостей-митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості XIX – на початку XX ст.*: матеріали 3–5 наук. семінарів /Музей видат. діячів укр. культури Лесі Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького; упоряд.: Н. Грабар, О. Мокану, М. Горбатюк. Київ, 2011. С.364–369.

46. Оніщенко О. В. Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Гендерні дослідження. 2015. Вип. 1. С.159–170.

47. Орлова Т. В. Вітчизняна історіографія про участь жіноцтва у революційних подіях в Україні 1917–1921 рр. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. Вип. 4. С.147–150.

48. Отземко О. В. Спогади «старих більшовиків» як джерело вивчення радянського суспільства 50–60-х ХХ ст. (на прикладі спогадів учасників жовтневих подій 1917 р. у Маріуполі). *«Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи»*. Соціалістичний табір, СРСР та пострадянський простір у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-тій річниці розпаду СРСР. 21–22 квітня 2016 р., м. Ніжин (Україна). Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С.13–20.

49. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом (цикл спогадів). *Наше життя*. Філадельфія. 1969. №/№ 2–10. С.1–55.

50. Пекарчук Х. Моя служба Україні, як вояка. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто, липень–жовтень 1964. Ч. 1–2 (19–20). С.10–13.

51. Петренко О. Софія Русова: від жіночого руху до коєдукації в навчанні та вихованні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: педагогіка. 2007. №1. С.17–22.

52. Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*. Серія: Історичні науки. 2006. № 1. С.145–149.

53. Петрів Т. «Весна 1917 року в Києві». *Бюлетень СБУВ*. 1962. Ч. 12. С.10–12.

54. Позняк-Хоменко Н. Співець латини й України: до 130-річчя від дня народження Миколи Зерова. *Український Інститут Національної Пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/spivec-latyny-y-ukrayiny-do-130-richchya-vid-dnya-narodzhennya-mykoly-zerova>

55. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. *Український історик*. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. 1988, №1–4 (97–100). С.119–129.

56. Померла Марія Лівницька, вдова по президенті УНР в екзилі Андрієві Лівницькому: [некролог]. *Свобода*. 1971, 19 серп. Ч. 152.

57. Потапюк Л. М. Діяльність жіночих громад в Україні як джерело забезпечення гендерного паритету (друга половина XIX – перша третина XX століття). *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Серія : Педагогіка. 2015. № 1. С.18–23.

58. Програмні документи політичних партій України кінця XIX – початку XX ст.: матеріали до практичних занять / уклад. О. В. Отземко. Вінниця: ДонНУ, 2015. 110 с.

59. Ротач О. П. «Все життя я вірила в красу...» Ганна Вікторівна Совачова – видатна українська актриса та громадський діяч. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica* : зб. наук. праць. 2009. Вип. 5. С.186–219.

60. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.

61. Савенко І. Л. Мемуаристика як метажанрова система в українській літературі другої половини XX – початку XXI ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011. №6(217), Ч.ІІ. С.88–93.

62. Смоляр Л. О. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.

63. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.

64. Собанська М. Мої спогади. *Вінниця у спогадах*. У 2 т. Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2018. Т. II. Початок XX ст. – 1920 р. С.222–249.

65. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1980. Ч.9. С.19.

66. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1980. Ч.10. С.15–16.

67. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1981. Ч.2. С.17–18.

68. Соколов А. К. (ред.). Источниковедение новейшей истории России. Москва: Высшая школа, 2004. 687 с.

69. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм, большевизм, 1860–1930. Москва: РОССПЭН, 2004. 616 с.

70. Суржикова Н. В. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? *История в эго-документах: Исследования и источники*. Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. С.6–13.

71. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 432 с.

72. Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр. *Українознавство. Історичні студії*. № 4(73) (2019). С.8–24.

73. Шевелева М. Марія Лівницька – перша леді України «у вигнанні». *Український Інтерес*. 2019. [URL:https://uain.press/articles/mariya-livytska-persha-ledi-ukrayiny-u-vygnanni-1021211](https://uain.press/articles/mariya-livytska-persha-ledi-ukrayiny-u-vygnanni-1021211)

